

ZAKLJUČNO POROČILO

O REZULTATIH OPRAVLJENEGA RAZISKOVALNEGA DELA NA PROJEKTU V OKVIRU CILJNEGA RAZISKOVALNEGA PROGRAMA (CRP) »KONKURENČNOST SLOVENIJE 2006 – 2013«

I. Predstavitev osnovnih podatkov raziskovalnega projekta

1. Naziv težišča v okviru CRP:

Učinkovita in cenejša država

2. Šifra projekta:

V5-0260

3. Naslov projekta:

Slovenska sodišča 1944-1946 in kršenje človekovih pravic

REPUBLIKA SLOVENIJA
NOSILEC JAVNEGA POOBLASTILA
JAVNA AGENCIJA ZA RAZISKOVALNO DEJAVNOST
REPUBLIKE SLOVENIJE, LJUBLJANA 3

Prejeto: 26-09-2008

Sig. z.: 0110

Pril.:

Šifra zadeve:

63113-2551006

Vrednost:

11

3. Naslov projekta

3.1. Naslov projekta v slovenskem jeziku:

Slovenska sodišča 1944-1946 in kršenje človekovih pravic

3.2. Naslov projekta v angleškem jeziku:

Slovenian Courts and Its violations of human rights (1944-1946)

4. Ključne besede projekta

4.1. Ključne besede projekta v slovenskem jeziku:

2. svetovna vojna, prvo povojno obdobje, sodstvo, kršenje človekovih pravic, usmrčeni

4.2. Ključne besede projekta v angleškem jeziku:

World War II, aftermath of WW II, military courts, violations of human rights, death
penals, executions

5. Naziv nosilne raziskovalne organizacije:

Inštitut za novejšo zgodovino

5.1. Seznam sodelujočih raziskovalnih organizacij (RO):

6. Sofinancer/sofinancerji:

Ministrstvo za pravosodje

7. Šifra ter ime in priimek vodje projekta:

7574

Prof dr. Peter Vodopivec

Datum: 30.09.2008

Podpis vodje projekta:

Peter Vodopivec

Podpis in žig izvajalca:

[Signature]

II. Vsebinska struktura zaključnega poročila o rezultatih raziskovalnega projekta v okviru CRP

1. Cilji projekta:

1.1. Ali so bili cilji projekta doseženi?

- ☒ a) v celoti
☐ b) delno
☐ c) ne

Če b) in c), je potrebna utemeljitev.

1.2. Ali so se cilji projekta med raziskavo spremenili?

- ☐ a) da
☒ b) ne

Če so se, je potrebna utemeljitev:

2. Vsebinsko poročilo o realizaciji predloženega programa dela¹:

Program dela z raziskovalno hipotezo

Raziskovalna skupina Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki so jo sestavljali: vodja projekta prof. dr. Peter Vodopivec, prof.dr. Jerca Vodušek Starič, dr. Boris Mlakar, dr. Jože Prinčič, dr. Nevenka Troha, mag. Tadeja Tominšek Čehulić in Dunja Dobaja je v okviru projekta Slovenska sodišča 1944 – 1946 in kršenje človekovih pravic raziskovala posledice (ne)delovanja slovenskega pravosodja v vojnih in povojnih razmerah. Ugotavljala je stopnjo kršenja človekovih pravic v obdobju, ko je komunistična partija Slovenije prevzemala in utrjevala svojo oblast. Raziskava se je osredinila na ugotavljanje stopnje kršenja človekovih pravic s protipravnim odvzemom življenja in lastnine, saj je raziskovalna skupina postavila hipotezo, da je bilo obravnavano obdobje čas najbolj grobega kršenja človekovih pravic. Vse to pa se je odrazilo tako na nespoštovanju pravice do lastnine, kot tudi na številu smrtnih primerov, kot najhujše posledice kršitve človekove pravice do življenja.

Glede na to, da gre za historično raziskavo, je ta temeljila na historiografskih in viktimoloških metodah. Ukvarjala se je z zbiranjem podatkov o smrtnih žrtvah vojnega in povojnega nasilja, s katerimi je dopolnjevala že obstoječi seznam le teh. Ta seznam smrtnih žrtev represije pa sedaj omogoča statistično obdelavo zbranih podatkov, torej ponuja informacijo pri preverjanju podane hipoteze. Istočasno je raziskovalna skupina s pomočjo znanstveno kritične analize in sinteze raziskovala vzroke in posledice vojne in povojne represije; zlasti družbene in gospodarske.

Metodološko-teoretičen opis raziskovanja pri preverjanju ali zavračanju hipoteze

Raziskava kršenja človekovih pravic s strani sodstva v letih 1944 in 1946 je potekala v dveh vsebinskih in kronoloških sklopih.

V prvem sklopu je obravnavala obdobje od leta 1944 do maja 1945, v drugem sklopu pa obdobje od maja 1945 do vključno leta 1946. Kar se tiče vsebinskih sklopov, je v enem obravnavala število in strukturo smrtnih žrtev vojnega in povojnega nasilja, v drugem pa represijo v gospodarstvu, ki se je med drugim kazala v zaplembah premoženja.

Prvo obdobje so z vidika pravosodja zaznamovala zlasti vojaška sodišča, ki so se v praksi udeležila leta 1944, pristojna pa so bila tudi za sojenje civilnim osebam, s čimer so eklatantno kršila človekove pravice. V drugem sklopu bodo obravnavane posledice povojnega delovanja vojaških, hitrih in tajnih sodišč ter jeseni 1945 vzpostavljenega civilnega sodstva. Neposredno po vojni so se tako vojaška sodišča, ki so vsaj do jeseni 1945 sodila tudi civilistom, kot tudi hitra sodišča namreč posluževala pravno spornih postopkov.

Metodološko se je raziskava v prvi vrsti osredinila na dopolnitev seznama žrtev, ki so bile posledica grobega kršenja človekovih pravic med letoma 1944 in 1946. Za potrebe natančnega določanja identitete žrtev, torje imena in priimka žrtve, so nas zanimala še imena staršev, dekliski priimek matere, datum in kraj rojstva, zadnje stalno prebivališče in okupacijska cona, domače hišno ime, poklic oziroma socialni status, zakonski stan, narodnost in spol. Kar se tiče podatkov o smrti, je raziskava upoštevala podatke o vojnem

¹ Potrebno je napisati vsebinsko raziskovalno poročilo, kjer mora biti na kratko predstavljen program dela z raziskovalno hipotezo in metodološko-teoretičen opis raziskovanja pri njenem preverjanju ali zavračanju vključno s pridobljenimi rezultati projekta.

statusu žrtve, torej podatek, če je bila oseba vojaško dejavna ali ne. Poleg datuma smrti, kraja smrti in pokopa so pomembne tudi okoliščine smrti in podatki o vojaški enoti, ki je zakrivila smrt. Izoblikovala se je baza podatkov, ki je omogočila nadaljno statistično obdelavo podatkov, kakor tudi pristop z zgodovinsko metodo dela, torej s historično analizo zbranih podatkov.

Metoda, ki jo je uporabila raziskovalna ekipa, je torej podala podatek o stanju sodstva v obravnavanem obdobju, na drugi strani pa izkazala razmerje med sodnimi in izvensodnimi postopki.

Raziskava je temeljila na zbiranju in obdelavi arhivskih virov, kakor tudi literature. Kot je raziskovalna ekipa pričakovala, so se res izkazale kvalitativne in kvantitativne razlike v obstoječem gradivu, katerega je bilo več za medvojno, kot za poveljno obdobje. Najpomembnejši arhivski dokumenti, uporabljeni za raziskavo, so:

A) ZA PROBLEMATIKO DELOVANJA VOJNEGA SODSTVA IN STRUKTURE TER ŠTEVILA SMRTNIH ŽRTEV VOJNEGA NASILJA

Arhiv republike Slovenije

AS 1843 BRIGADE XXXI. DIVIZIJE, t.e. 280, 282a;

AS 1844 BRIGADE XVIII. DIVIZIJE, t.e. 196, 197a;

AS 1845 BRIGADE XV. DIVIZIJE: t.e. 190, 190a;

AS 1846 BRIGADE XXX. DIVIZIJE, t.e. 285, 285b, 288, 290

AS 1847 BRIGADE XIV. DIVIZIJE NOV IN POS

AS 1850 BRIGADE XXXI. DIVIZIJE, t.e. 277

AS 1851 GLAVNI ŠTAB NARODNOOSVOBODILNE VOJSKE IN PARTIZANSKIH ODREDOV SLOVENIJE, t.e. 155-163;

AS 1852 GRUPE ODREDOV IN ODREDI GRUP ODREDOV SLOVENSkih PARTIZANSKIH ČET, t.e. 2, t.e. 3

AS 1857 18. DIVIZIJA NOVI N POS, t.e. 195;

AS 1867 ZBIRKA DOKUMENTOV PARTIZANSKIH VOJAŠKIH FONDov,

B) ZA PROBLEMATIKO DELOVANJA POVOJNEGA SODSTVA IN STRUKTURE TER ŠTEVILA SMRTNIH ŽRTEV POVOJNEGA NASILJA

Arhiv republike Slovenije:

AS 1931, Spisek obsojenih oseb, nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času 1945 do 31.12.1952,

AS 1931, t.e. 1069, Seznam pripornikov, knjiga 1.

Arhivska dokumentacija pristojnih sodišč, priložena k mrliskim listom na Upravnih enotah Ljubljana, Grosuplje, Črnomelj, Tržič in Ptuj.

C) ZA PROBLEMATIKO PODRŽAVLJANJA ZASEBNEGA PREMOŽENJA V GOSPODARSTVU:

Pokrajinski arhiv Maribor, Dosje Marko Rosner, Dopis advokata dr. Ervina Oranina Vojnemu tožilstvu v Ljubljani.

Uradni list DFJ (UL DFJ), št. 26/241, 25.4.1945.

UL DFJ, št.36/319, 29.5.1945, Zakon o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti med okupacijo ter z imovino, katero so jim odvzeli okupator ali njegovi pomagači.

UL DFJ, št. 40/359, 12.6.1945, Zakon o konfiskaciji imovine in o izvrševanju konfiskacije.

UL SNOS in NVS, št. 7/81, 9.6.1945.

UL DFJ, št. 66/619, 1.9.1945.

UL FLRJ, 61/432, 30.7.1946, Zakon o zaplembi premoženja in o izvrševanju zaplembe.

Arhiv republike Slovenije, AS, 226, a.e. 718, Karakteristika, 17.9.1945.

A) REZULTATI RAZISKAVE OBSEGA KAZNOVANJA MEDVOJNIH VOJAŠKIH SODIŠČ:

Tabela 1 – Usmrčeni po sodnem postopku pred vojaškimi sodišči in pobiti brez sodnih postopkov (1941-1946) :

Leta 1941:

- ni sodno usmrčenih civilistov ali oboroženih oseb,
- 87 pobitih civilistov brez sodnega postopka, 7 oseb, za katere ne vemo, če so sodelovale s kakšno oboroženo formacijo (nadalje: neznanega vojnega statusa) in 4 brez sodnega postopka pobiti partizani.

Leta 1942:

- 2 sodno usmrčena civilista in 1490 pobitih civilistov brez sodnega postopka ter 7 oseb neznanega vojnega statusa,
- 6 sodno usmrčenih partizanov, a 91 partizanov pobitih brez sodnega postopka, pobitih še 6 zajetih pripadnikov t.i. "štajerskega bataljona" in 70 pobitih vaših stražarjev po zajetju.

Leta 1943:

- 25 sodno usmrčenih civilistov in 13 oseb neznanega vojnega statusa, a brez postopka pobitih: 1157 civilistov in 112 oseb neznanega vojnega statusa,
- sojenih in usmrčenih 46 partizanov, 143 vaških stražarjev, 101 slovenski četnik in 1 domobranec, a brez postopka pobitih 233 vaških stražarjev po zajetju, 222 partizanov, 78 slovenskih četnikov in 67 domobrancev.

Leta 1944:

- 53 sojenih in usmrčenih civilistov ter 43 oseb neznanega vojnega statusa, a brez sodnega postopka pobitih 617 civilistov in 161 oseb neznanega vojnega statusa,
- sodno usmrčenih 85 partizanov, 5 domobrancev in 1 demobiliziran vaški stražar, a brez sodnega postopka pobiti: 173 domobrancev, 153 partizanov, 4 skrivači in 3 slovenski četniki.

Leta 1945 do konca vojne:

- 4 sodno usmrčeni civilisti, a brez sodnega postopka pobitih 192 civilistov in 60 oseb neznanega vojnega statusa,
- sodno usmrčenih 8 partizanov in 2 domobranci, a brez sodnega postopka pobitih: 94 domobrancev, 61 partizanov, 1 policist Ljubljanske pokrajine, 8 slovenskih četnikov in 1 demobiliziran vaški stražar.

Po 15.5.1945- vključno 1946:

- 24 sodno usmrčenih civilistov in 22 oseb neznanega vojnega statusa, a 1076 brez sodnega postopka pobitih civilistov in 371 oseb neznanega vojnega statusa,
- sodno usmrčenih 34 domobrancev, 15 policistov Ljubljanske pokrajine, drugo: 5 oseb, a brez sodnega postopka pobitih: 12431 domobrancev, 170 policistov Ljubljanske pokrajine, 156 slovenskih četnikov, 48 mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko.

Kot prvo je raziskovalna skupina z omenjeno raziskavo dopolnila že obstoječe podatke o žrtvah druge svetovne vojne in neposredno po njej ter ugotavljali način dela in obseg

kaznovanja prvih vojaških, izrednih in ljudskih sodišč v Sloveniji v letih 1944-1946, ki so delovala kot orodje za obračun z dejanskimi in domnevnimi nasprotniki nove oblasti.

S popisom žrtev druge svetovne vojne in povojnega nasilja smo v zadnjih letih ovrgli domneve slovenskega zgodovinarstva, da je Slovenija med letoma 1941 in 1946 utrpela okrog 65.000 smrtnih žrtev. Z ugotavljanjem identitete in usode žrtev smo prišli do spoznanja, da je zaradi vojnega nasilja izgubilo življenje nekaj več kot 80.000 oseb, zaradi povojnega nasilja komunističnih oblasti (do februarja 1946) pa okoli 14.000 oseb, s čimer smo nakazali tudi obseg kršenja človekovih pravic v prvem povojnem obdobju.

Tudi država sama je v času raziskave že uporabljala zbrane podatke za potrebe raznih upravnih postopkov, prav tako sta se te podatkov poslužila raziskovalni center Državnega sveta in kabinet predsednika Republike Slovenije, kakor so jih uporabili tudi že nekateri raziskovalci omenjene problematike. Naj na tem mestu omenimo dr. Mitjo Ferenc s Filozofske fakultete v Ljubljani, nato direktorja Muzeja novejšje zgodovine Slovenije Jožeta Dežmana, dr. Marjana Žnidariča iz Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru in dr. Milka Mikola s Študijskega centra za narodno spravo idr.. S posredovanjem podatkov omenjenim raziskovalcem je projekt poleg nacionalnega vpet tudi širši evropski interes za obravnavanje te tematike, saj ti uporabljajo inštitutske podatke na mednarodnih simpozijih. Milko Mikola bo denimo podatke uporabil za prispevek v evropskem zborniku o nasilju komunističnega totalitarizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Parlament Evropske unije je svoje članice namreč pozval, naj skušajo opredeliti naravo posameznih komunističnih sistemov in njihovega nasilja (Rezolucija 1481), ki je imelo za posledico tudi smrtne žrtve. Naše tekste pa že uporabljajo tudi tuji raziskovalci ob pripravljanju svojih monografij (Milena Mulders, International Institute of Social History, Cruquiusweg 31, 1019 Amsterdam, Nizozemska).

Projekt ni zasnovan kot razprava o legitimnosti sodišč 1944-1946, ki jo puščamo pravni stroki, temveč kot zgodovinska raziskava obsega in posledic kršenja človekovih pravic s strani slovenskega pravosodja v vojnih in povojnih razmerah.

V prvem sklopu je raziskovalna skupina obravnavala delovanje pravosodja v obdobju 1944 – maja 1945, ko so delovala vojaška sodišča, ki so bila pristojna tudi za civilne osebe. Poznala so tudi smrtno kazen, ki pa tedaj ni bila izjema, temveč se je začela v kazenske zakonike vračati že po prvi svetovni vojni in poznala jo je tudi Kraljevina Jugoslavija. Slednja jo je med drugim uporabljala za veleizdajo in vojno izdajstvo z vojaško službo, ter za ščuvanje proti državni oblasti. Prav tako pa so bila smrtna kazen in nagla sodišča lastna drugim vojskam in odporniškim gibanjem.

Razlog, da je kronološki okvir projekta tak, se skriva v dejstvu, da je bilo pred avgustom 1943 v Sloveniji vojaško (partizansko) sodstvo omejeno le na posamezna območja, izvajalo je zelo poenostavljene in nagle postopke, pa še te le občasno. Razvoj vojaškega sodstva, ki so ga v Sloveniji (Jugoslaviji) razvijali zvečine po sovjetskem vzoru, pa je šel počasi. Slovensko partizansko vodstvo odredbe Vrhovnega Štaba NOV in POJ z dne 29.12.1942, ki je govorila o ustanovitvi vojaških sodišč, vse do avgusta 1944 ni poznalo. Torej je slovensko partizansko vodstvo sprva izhajalo iz slovenskih izkušenj in se je šele na zahtevo Edvarda Kardelja poleti 1943 začel intenzivneje odvijati proces nastajanja vojaškega sodstva, ko je sam videl položaj na Hrvaškem. Prva brigadna in odredna sodišča (BOVS) je vzpostavil Glavni štab NOV in POS (GŠ NOV in POS) z odlokom 5.8.1943 in ta so bila pristojna tudi za izvajanje sodstva nad civilisti. V pravilniku pa je opredelil je njihovo sestavo, organizacijo, postopek in kazniva dejanja. To vojaško sodstvo je, kot dotlej, še vedno zaznamovalo pomanjkanje sodne oblasti in kadrov, v sodstvu je bil tedaj

in kasneje očiten tudi primat komunistične partije (KP), ki se je kazal v sestavi sodišč (člani tudi iz politkomisarskega sestava), nenazadnje pa je po večini manjkalo tudi pravnega čuta. Kakor so nekateri »partizanski« pravniki že 10.-11. oktobra 1943 na 1. Zboru pravnikov na Suhorju opozarjali, da je bila dotlej ogrožena neodvisnost (vojaškega) sodstva in pravni čut ni bil dovolj upoštevan, prav tako take kritike zasledimo še v letu 1944. Dokumenti za leto 1944 tudi kažejo, kakšno vlogo je KP namenila sodstvu, kaznovalno in vzgojno. Sodiščem kot konstitutivnemu delu oblasti je bila namenjena vloga pri vzpostavljanju nove oblasti, kot beremo v dokumentu »...bodo morala vojaška sodišča paziti na politično linijo v bližnji bodočnosti, ko bodo postavljena pred nove, morda najtežje naloge, odkar obstojajo. Že prejšnji tovariši referenti so iznesli, da se bomo morali boriti zoper reakcionarne sile ne samo na političnem, temveč tudi na gospodarskem polju. Vojška sodišča bodo morala v tej borbi doprinesiti svoj delež s pravičnim, vendar strogim in po potrebi tudi brezobzirnim kaznovanjem krivcev. Več kot verjetno je, da bodo za sojenje takih zločincev še precej časa po osvoboditvi pristojna vojaška sodišča.« O vlogi sodstva lahko razberemo tudi iz besed Zorana Poliča, kateremu je Kardelj avgusta 1943 zaupal organizacijo vojaškega sodstva, ki jih je sicer zapisal po vojni, »...da mora naša revolucija temeljiti na zakonitosti, to je na spoštovanju in doslednem izpolnjevanju revolucionarnih predpisov (zoper samovoljo, zoper anarhijo).« Statistična analiza podatkov inštitutskega popisa žrtev kaže, da je bilo v obdobju brigadnega in odrednega sodstva izvršenih vsaj 17 smrtnih obsodb nad civilisti, dejanskimi ali domnevnimi nasprotniki partizanskega gibanja, medtem ko za 14 oseb ne vemo, ali so pripadale kakšni vojaški formaciji ali ne. Na drugi strani pa so partizanske formacije od avgusta 1943 do konca tega leta brez sodnega postopka pobile vsaj 505 civilistov. Razmerje med sodno usmrčenimi in pobitimi brez sodnega postopka kaže na eni strani na ostrino revolucionarnega terorja nad civilnim prebivalstvom, ki je bil na ozemljih, ki so jih nadzorovali partizani, zlasti očiten pomladi 1942 in jeseni 1943, ko je VOS razširila območje svojega delovanja. Glavni štab NOV in POS je po kapitulaciji Italije 15. septembra 1943 spremenil dotedanja vojaška sodišča v stalna, saj je poleg odrednih in brigadnih vojaških sodišč uvedel področna sodišča pri komandah vojnih področij, ki so bila del zaledne oblasti. Brigadna in odredna sodišča so še vedno razsojala o partizanih v svojih enotah ter nad civilisti izven komand vojnih področij, a čim so bila na njihovem teritoriju področna, so bila ta poslej v prvi vrsti pristojna za civilno prebivalstvo. V sodni postopek so bile sicer vgrajene proceduralne varovalke, a na drugi strani tudi izjeme za čas intenzivnih bojov in hitrih premikov. Med drugim so za take primere še vedno obstajala izredna sodišča, kot sta pomnoženo brigadno sodišče in izredno bataljonsko sodišče, od katerih so prvo uporabili tudi za sojenje nekaterim ujetim pripadnikom protipartizanskih enot jeseni 1943, drugo pa v primerih, ko bi bil onemogočen stik z brigadnim ali odrednim sodiščem. Jeseni 1943 so področna vojaška sodišča po večini sodila zajetim vaškim stražarjem in slovenskim četnikom, jih 244 usmrtila po smrtni obsodbi, medtem ko so jih partizanske enote 311 ustrelile brez sodnega postopka. Kot primer naj navedemo, da je bilo od 20 obtoženih na t.i. »Kočevskem procesu« (1 je bil izločen iz postopka) 16 obsojenih na smrt in usmrčenih, a tudi od tistih 4, ki so bili obsojeni na prisilno delo, in tistega, ki je bil izločen iz postopka, 4 niso preživeli 2.11.1943, eden pa ne 2.6.1945. V tem času je bila smrtna obsodba izvršena nad 11 civilisti, pri 259 civilnih žrtvah pa sodni postopek ni bil uveden. Isti dan kot področna vojaška sodišča je GŠ NOV in POS ustanovil tudi višje vojaško sodišče (VVS) kot drugostopenjsko sodišče, kateremu so bila prvostopenjska sodišča obvezana dajati sodbe v preverjanje in potrditev. Zopet pa so bile opredeljene izredne razmere, ko jim tega pred izvršitvijo smrtnih kazni ni bilo potrebno izvajati. Velika

nemška ofenziva je nato za nekaj mesecev ustavila razvoj vojaškega sodstva, po njej pa je do pomladi leta 1944 prihajalo do manjših sprememb, ki so urejale poslovanje sodišč in dopolnjevale nekatere odredbe ter kazenske določbe. Večje spremembe so uvedli leta 1944, saj je vodstvo partizanskega gibanja vsaj od avgusta dalje že težilo k taki organizaciji kazenskega sodstva, zlasti k njegovemu poenotenju, ki bi ga lahko uporabljali po koncu vojne. 12. marca 1944 je vodstvo partizanskega gibanja izdalo odlok o postavitvi glavnega javnega tožilca in o njegovih pristojnostih, po katerih je imel ta nalogo postavljati javne tožilce pri (tedaj edinih obstoječih sodiščih) vojaških sodiščih in nadzorovati izvajanje sodnih odlokov. Ta odlok je bil torej usmerjen k večji neodvisnosti sodstva. Nato je GŠ NOV in POS 20. aprila 1944 izdal še Uredbo o vojaškem kazenskem sodstvu, ki je bila pravzaprav skupek vseh dotedanjih pravilnikov, obenem pa je vnesla tudi nekatere novosti. Javni tožilec je postal tisti, ki vodi preiskavo in zbere dokazno gradivo, višja vojaška sodišča pri štabih korpusov pa so delovala kot drugostopenjska sodišča. Če je bilo dotlej slovensko partizansko sodstvo »samoniklo«, so z majem 1944 nastopile nove spremembe zaradi posega jugoslovanskega Vrhovnega štaba NOV in POJ, ki je težil k poenotenju sodstva in partizanskega gibanja, da bi to ob koncu vojne navznoter in navzven, torej pred zavezniki, nastopalo kot enotno. Tako je 24. maja 1944 stopila v veljavo nova uredba o vojaških sodiščih, a v Sloveniji šele septembra istega leta. Ker civilnega sodstva ni bilo in do konca vojne ni uspela njegova organizacija, s to uredbo ni moglo zaživeti dejstvo, da naj bi bila poslej vojaška sodišča pristojna izključno za vojaške osebe. Ponovno pa so bili namesto javnih tožilcev uvedeni vojaški preiskovalci, kar je, vsaj v tem pogledu, pomenilo korak nazaj. Do konca vojne je bilo še nekaj organizacijskih sprememb, tako da so februarja 1944 kot prvostopenjska sodišča uvedli divizijska sodišča, vojaška sodišča pri štabih posameznih armad pa so prevzela vlogo drugostopenjskih.

V praksi prvostopenjska sodišča večkrat svojih sodb sploh niso pošiljala na VVŠ, ali pa so jih naknadno po izvršeni smrtni obsodbi poslala višjemu vojaškemu sodišču zgolj v potrditev. Pri več sodbah sicer gradivo drugostopenjskega sodišča ni ohranjeno, zato ni moč izvesti sistematične analize.

Opozorilo, ki ga je februarja 1944 brigadno vojaško sodišče poslalo izrednemu bataljonskemu sodišču 2. bataljona 8. brigade, da je potrebno zbrati material in sodbe predati brigadnemu vojaškemu sodišču, ki to nadalje pošlje VVŠ v potrditev ali ponovno razpravljanje, kaže na to, da se to ni dosledno izvajalo. Glede na to, da omenjeno brigadno sodišče opozori bataljonskega, da naj sledenje preuči določbe glede smrtne kazni, da misliti, da je tudi v tem pogledu prihajalo do nepravilnosti. Ne smemo pa spregledati, da so vojaška sodišča obsojenim na smrt večkrat spremenila sodbo na težko prisilno delo, nekaj pa je bilo tudi popolnih pomilostitev.

Kljub temu pa statistična analiza seznama žrtev druge svetovne vojne pokaže, da se je leta 1944 razmerje med usmrčenimi civilisti po sodnem postopku in pobitimi brez uvedbe slednjega zmanjšalo (glej zgornjo tabelo). Sicer menim, da tega ne gre utemeljevati zgolj z doslednejšim izvajanjem pravnih norm, temveč tudi v drugih zgodovinskih procesih. Ostrina spora med partizanskim in protipartizanskim taborom se je, vsaj v Ljubljanski pokrajini, očitno preselila na vojaški nivo. Spopad med partizansko vojsko in domobranci je bil tam tedaj oster in partizanska vojska je bila leta 1944 večkrat v defenzivnem položaju. Civilnih žrtev partizanskega nasilja je bilo leta 1944 vsaj 670, torej (od leta 1942 prvič) manj kot žrtev med oboroženimi pripadniki protipartizanstva (več kot 900), na kar je poleg zgoraj navedenega razloga, imel na notranjepolitičnem področju v Sloveniji verjetno vpliv duh viškega sporazuma poleti 1944, ko so komunisti vsaj za nekaj časa uveljavili politiko širine. To razmerje pa se je zatem zopet »porušilo«, kar kaže

tudi zgornja tabela za prvo polovico leta 1945 (do 15.5.1945), kar je v skladu z zaostrovanjem razmer ob bližajočem se koncu vojne tako na vojaškem kot notranjepolitičnem področju.

Ker gradivo ni ohranjeno v celoti, ni moč podati slike, koliko je bilo sproženih vseh kazenskih postopkov in kakšen je delež smrtnih obsodb ter izvršenih smrtnih kazni, lahko pa podamo nekaj primerov. Področno vojaško sodišče v Ribnici je marca 1944 reševalo kazenske spise proti 88 obsojencem, 5 jih je obsodilo na smrt, druge pa na (težko) prisilno delo, zaplembo imovine, na zapor in ukor. Podobno sliko pa pokaže tudi druga polovica meseca. V prvi polovici aprila pa je to sodišče od 31 sodb, obsodilo na smrt enega, največ oseb na zaplembo imovine (18), druge pa na (težko) prisilno delo in po enega na zapor ter ukor.

V inštitutski bazi podatkov je v obdobju med 12. septembrom 1943 in 15. majem 1944 zabeleženih 396 imen tistih oseb, nad katerimi so izvršili smrtno obsodbo in med njimi je bilo 42 civilistov. To lahko primerjamo s statističnimi podatki, navedenimi v referatu Stante Jerneja, člana VVŠ, Naša sodna praksa, ki priča o tem, da so partizanska sodišča tedaj obravnavala 1679 primerov (713 partizanov in 699 civilistov), od katerih so višja vojaška sodišča potrdila 1248. sodb. V tem času so vojaška sodišča izrekla 222 smrtnih obsodb, a na razne oblike prisilnega dela so obsodila 259 oseb. Vzrokov za razliko v podatkih med inštitutsko bazo podatkov in omenjenim dokumentom ne poznamo, morebiti avtor navaja zgolj obsodbe pred brigadnimi, odrednimi in področnimi sodišči, ne pa izrednimi, morebiti pa gre tudi za slabo korespondenco med posameznimi sodišči. Zgoraj omenjeni dokument tudi navaja, da so med posameznimi sodišči nastajale precejšnje razlike pri uporabi smrtne kazni. Avtor teksta je bil mnenja, da je VVŠ bdelo nad delovanjem sodišč in težilo k preprečevanju prehitrih obsodb na smrt, prav tako pa naj bi se VVŠ zavedalo, da je nemočno v primerih, ko je bila smrtna kazen že izvršena. Stante zaključuje, »Prizadevanja v tej smeri žal niso rodila zaželenih uspehov v celotnem obsegu. Izven dvoma je, da je bilo besedilo pravilnika BOVS v tej točki preohlapno. Tudi navodila, ki jih je izdajal sodni oddelek Glavnega štaba, niso dovolj energično zasledovala ozdravljenja razmer.« In naprej, ko pravi, »Kakor pri izvrševanju sodstva na splošno ni bilo nadzornega organa, ki bi bil popolnoma neodvisen od komand in bi objektivno precenil vse okoliščine posameznih primerov, tako ga pogrešamo tudi v primerih, ko je bilo treba seči po krajnem sredstvu smrtne kazni.«

Pravilnik BOVS in Naredba o disciplinski odgovornosti vojaških oseb sta bila podlagi za kaznovanje partizanov. Pri tolmačenju in izvrševanju kazni, naperjenih proti partizanskim borcem, so ravno tako obstajale razlike in samovolja. Najstrožje naj bi po navodilih sodnega oddelka GŠ NOV in POS nastopili proti dezertaciji, a podatki kažejo, da je prihajalo do smrtnih obsodb tudi za manjše prestopke (izguba orožja, manjše tatvine) in do samovoljnih usmrnitev partizanov. Če pogledamo podatke inštitutskega seznama, so vojaška sodišča zaradi dezerterstva leta 1944 in 1945 usmrtila 54 partizanov, 39 zaradi drugačnih prestopkov, kar 214 partizanov pa je bilo pobitih po nagli obsodbi ali brez sodnega postopka. Med slednjimi je šlo v mnogo primerih za naglo streljanje tistih oseb, ki so bile prisilno mobilizirane in niso hotele ostati v enoti. Dogodilo se je tudi, da so sodišča usmrtila borca le zaradi poskusa dezertacije, ko pa naj bi tako strogo kazen prisodili šele po natančno pretehtanih motivih ali po večkratnem pobegu. Ali kot piše Stante v svojem referatu, »Kadar je imel pobeg politično-superverziven značaj, so tudi področna vojaška sodišča izrekala smrtno kazen.« Medtem ko naj bi, kot piše isti avtor, VVŠ stal na stališču, da je potrebno ohranjati »živo silo« in zato le redko uporabiti tovrstno kazen.

Proces razvoja vojaškega sodstva se s koncem vojne ni dokončal, saj so pravniki praktično

do konca opozarjali na njegove pomanjkljivosti. V pogojih vojne je vodstvo partizanskega gibanja začelo šele proti koncu, t.j. s 3. 9.1944, snovati tudi civilno sodstvo, ki pa za časa vojne ni zaživel. A bolj kot to je bilo, vsaj kar se smrtnih žrtev tiče, problematično delovanje drugih represivnih organov partizanskega gibanja: VOS, VDV in OZNE. Posledice njihovega delovanja tokrat niso bile predmet raziskave, vendar je to še potrebno opraviti.

B) REZULTATI RAZISKAVE KAZNOVALNE POLITIKE POVOJNIH VOJAŠKIH IN DRUGIH IZREDNIH TER REDNIH SODIŠČ 1945-1946:

V drugem sklopu je skupina obravnavala posledice delovanja vojaških, hitrih in tajnih sodišč ter jeseni 1945 vzpostavljenega civilnega sodstva. Neposredno po vojni so hitra in vojaška sodišča, ki so vsaj do jeseni 1945 sodila tudi civilistom, s tem očitno kršila človekove pravice.

Zaradi pomanjkanja gradiva je raziskovanje teh vprašanj oteženo. Predmet raziskave so torej žrtve povojnega nasilja in vprašanja vloge sodišč, upoštevajoč zgolj osebe, ki so tedaj bivale na današnjem območju Republike Slovenije, ne pa pripadnikov drugih vojaških formacij, ki so bili neposredno po koncu vojne pobiti na slovenskih tleh.

Prvo povojno nasilje je zagotovo epilog procesov, ki so se odvijali med vojno. Tudi kar se tiče razvoja prvega povojnega sodstva, je šlo za »oblike«, ki jih je partizansko gibanje zasnovalo že v času vojne, sicer tudi za povojne potrebe. Reorganizacija sodstva od maja do julija 1945 ni posegla v pristojnosti sodišč, temveč je zaradi zmanjšanja vojaških enot zmanjšala tudi število vojaških sodišč. Nato je začasna skupščina DFJ sprejela zakon o ureditvi in pristojnosti teh sodišč, nekaj kasneje pa je sprejela tudi zakon o civilnih sodiščih, ki je stopil v veljavo 31. avgusta 1945. Kot smo že omenili, je ta po večini temeljil na uredbah iz vojnega časa, le da so bile pristojnosti vojaških sodišč s tem zakonom nekoliko skržene. Še vedno pa so bila poleg vojaških oseb in vojnih ujetnikov pristojna za civilne osebe, ki »škodujejo narodnim interesom«. Ta zakon je podrobneje opredelil tudi naglo postopanje v izrednih razmerah in v vojni.

Še pred sprejetjem omenjenega zakona pa je konec maja in junija 1945 že prišlo do poboja 11677 slovenskih domobrancev in 148 slovenskih četnikov, ki so jih britanske vojaške oblasti s Koroške vrnila Titu. Tisti čas so vojaško/policijski organi novih komunističnih oblasti pobili tudi vsaj 983 civilistov, od katerih je bilo nekaj sto tistih, ki so bili prav tako vrnjeni s Koroške, del pa jih je umrlo nasilne smrti v oznovskih zaporih in taboriščih.

Množico vrnjenih s Koroške so po kratkih zaslišanjih razporedili v tri skupine, od katerih je bila največja zapisana smrti. Naj na tem mestu omenimo primer "ad hoc" sodišč v taboriščih Šentvid nad Ljubljano in Teharje, kjer sta v prvem sodila dva sodna senata in v drugem eden. Zaradi neobstoječega gradiva o smrtnih žrtvah obeh taborišč se zavedamo, da podatki, ki smo jih zbrali na podlagi pričevanj, ne podajo dejanske slike. V Šentvidu nad Ljubljano naj bi bilo leta 1945 ubitih oziroma je umrlo 63 zapornikov (od teh vsaj 9 civilistov), v Teharjah pa 1666 (od tega vsaj 136 civilistov), medtem ko ocene za to taborišče segajo do 4000 žrtev. Z raziskavo strukture in števila povojnih žrtev namreč po večini nismo mogli ugotoviti kraja smrti, kakor tudi nismo našli sodb pred naglimi sodišči, ki bi nam omogočile njihovo sistematično analizo. Ocene pravijo, da je bilo le manjšemu deležu (kakorkoli) sojeno. Množica domobrancev (glede na zgornjo tabelo) pa je doživela drugačno usodo. Bodisi so se po pozivu vojaških oblasti javili na komande mest in zatem izginili, bodisi jih je označevala na domu. Tudi v tem primeru ni bilo moč na podlagi obstoječih dokumentov ugotoviti, kaj se je zatem z njimi dogajalo in ali so bili deležni kakšnega sodnega postopka. Kljub temu, da je bila 3. avgusta 1945 razglašena amnestija, so se poboji še nadaljevali. Po amnestiji je bilo samo v avgustu (očitno) brez sodnega

postopka pobitih vsaj 42 domobrancev (medtem ko za 50 domobrancev, pobitih v avgustu, nimamo natančnega datuma smrti), odtlej in do konca istega leta pa vsaj še 97.

Naj na tem mestu opozorimo tudi na specifičnost razvoja na Primorskem oz. v Julijski krajini. Enote Jugoslovanske armade so skupaj s slovenskimi partizani 1. maja 1945 osvobodile in zasedle celotno območje med rapalsko mejo in slovensko etnično mejo na zahodu. Kljub političnim pripravam je v prvih dneh jugoslovanske zasedbe italijanskih pokrajin Trst, Gorica, Reka in Pulj ter dela Videmske pokrajine (Benečija) prevladal vojaški in policijski način ravnanja in razmišljanja. Takoj po prihodu so jugoslovanske zasedbene oblasti začele s čistkami, ki so bile izvedene na osnovi navodila: »Takoj čistiti, toda ne na nacionalni bazi, temveč na bazi fašizma.« V začetku maja so tako aretirale več tisoč ljudi, Italijanov, Slovencev in drugih, največ v Trstu in Gorici. Aretacije so po nalogu ozne in vojaških oblasti izvajale vojaške in policijske enote, torej ni šlo za nebrzdane pogrome, ki bi jih zagrešilo lokalno prebivalstvo. Večino aretirani so kmalu izpustili, del aretiranih so po aretaciji usmrtili; mnogi med njimi so bili po usmrčitvi vrženi v kraške jame ali opuščene rudniške jaške. Vsaj nekaterim so pred usmrčitvijo sodili pred hitrim vojaškim sodiščem. Ostale so deportirali v Jugoslavijo, kjer so bili v taboriščih vojnih ujetnikov ali v zaporih. Del deportiranih je bil usmrčen kasneje ali so umrli v ujetništvu. Vse to dogajanje je bilo v naslednjih letih poistoveteno z izrazom »fojbe« - izrazom, ki izvira iz latinskega fovea (jama) in v istrskem narečju pomeni brezno.

Po ocenah naj bi bilo vseh žrtev tega nasilja do 1600. Od Slovencev je taka usoda doletela po večini primorske domobrance, od katerih jih je bilo tedaj pobitih vsaj 55, za katere nimamo podatkov, da bi bili pred tem sojeni. Do marca 1946 pa je v vojaškem ujetniškem taborišču Dol pri Borovnici zaradi slabih razmer umrlo 72 italijanskih in nemških vojnih ujetnikov.

Nekaterim domobrancem in civilistom so v osrednji Sloveniji sodila povojna sodišča. V kar nekaj primerih so civilistom sodila vojaška sodišča in po njihovi obsodbi so jih do konca leta 1946 usmrtila 17, a za 17 oseb ne vemo, če so med vojno sodelovala v vojaški formaciji, od vseh teh usmrčenih je bilo 7 oseb nemške narodnosti. Leta 1946 so 5 civilistov usmrtili po obsodbi pred rednimi civilnimi sodišči, medtem ko za 5 oseb ne vemo, če so bile med vojno vojaško aktivne. Po obsodbi so vojaška in od jeseni 1945 redna sodišča usmrtila 34 domobrancev in 15 (»Hacinovih«) policistov Ljubljanske pokrajine.

Problem prvega povojnega sodstva ni bil samo v tem, da so imela vojaška sodišča tudi pristojnosti nad civilisti, temveč je šlo pri njih v glavnem za hitre postopke. Na tedanja sodišča je imela obenem velik vpliv tajna policija (OZNA). Tako je bilo sodstvo tedaj moč uporabiti v politične namene, kar se je kazalo v samih sodnih procesih, kjer so političnim obsojencem sodili skupaj z vojnimi zločinci. Naj omenimo »Rupnikov proces«, kjer so Leonu Rupniku kot šefu pokrajinske uprave sodili istočasno s šefom nemške policije Erwinu Rösenerju, oba obsodili na smrt in usmrtili septembra 1946. Obenem se je na sodnih procesih kazal poskus diskreditacije predvojnih političnih elit in sistema samega, kakor tudi katoliške Cerkve, kot enega najmočnejših oponentov tedanje oblasti. Do konca leta 1946 je bilo brez uvedbe sodnega postopka pobitih 119 duhovnikov, menihov in teologov, od katerih jih je 57 med vojno delovalo kot domobrantskih kuratov. Sodni procesi proti drugim predstavnikom Cerkve tudi niso kazali težnje, da bi obsodili zgolj tiste, ki jih je obremenjevala kolaboracija, temveč je šlo zvečine za montirane sodne procese. V obravnavanem času so po obsodbi na smrt pred vojaškim sodiščem usmrtili 1 študenta teologije in enega redovnika, ki sta bila med vojno oba pripadnika domobranstva, na t.i. »božičnem procesu« pa so na smrt obsodili še 2 in ju marca 1946 usmrtili. Po drugi strani pa so na procesih že obračunavali s t.i. »razrednimi sovražniki«, torej z bogatimi

kmeti in trgovci ter industrialci (Jože Benko, Jože Lipič, Ivan Malavašič, Miloš Pšeničnik, Franc Dobovičnik itd.)

V zgornjem statističnem pregledu je vsekakor vidna stopnja povojnega nasilja, v katerem je svojo vlogo odigralo tudi sodstvo. Vendarle pa je moč tudi trditi, da sodišča v primeru, ko bi sodila vsem tistim, ki so bili po vojni pobiti brez sodnega postopka, ne bi dosodila takega števila smrtnih kazni, kot jih je bilo pobitih. Ostrina problema torej izvira iz vpliva in delovanja drugih represivnih organov tedanjih oblasti. Poleg tega je že po amnestiji 3.8.1945 sojenje postalo manj ostro, saj je zakon predvideval mnoge olajševalne okoliščine, a je bilo to za mnoge že prepozno. Kot smo videli zgoraj, pa je bilo kar nekaj domobrancev za tem še pobitih brez sodnega postopka.

Ko iščemo vzroke za tako oster povojni obračun z nasprotniki, ne moremo mimo dejstva, da vzroki ležijo že v času 2. svetovne vojne. Ni zanemarljivo niti dejstvo, da je Slovenije do konca vojne izgubila vsako 18 osebo in dotlej se je na delu Slovenije razvila tudi državljanska vojna, v kateri so mnogi izgubili življenja. Vendarle pa tako množični poboji ne morejo biti zgolj maščevanje zmagovalcev nad poraženci, čeprav so nove komunistične oblasti v medijih vzpostavile vzdušje maščevanja. Poboji so se dogodili v največji tajnosti, saj se partijski vrh o tem ni posvetoval s koalicijskimi partnerji v vladi DFJ. Prav tako si jih ne gre razlagati zgolj z zunanjepolitično krizo oziroma situacijo ob slovenski zahodni meji. Vsekakor so bili povojni poboji, kakor tudi ostrina sodnih procesov del vzpostavljanja in utrjevanja oblasti s strani komunistične partije, saj so bili pobiti tista množica ljudi, ki bi lahko sledila opozicijskemu programu. Vendarle pa je bil razvoj v Sloveniji že med vojno v toliko specifičen, da je bilo vzpostavljanje opozicije po vojni težje kot drugod po Jugoslaviji. V Sloveniji se je pluralnost političnih pogledov izgubljala že med vojno, če ne povsem leta 1941, pa vsaj z Dolomitsko izjavo leta 1943. Tako je slovenska KP v veliko večji meri že monopolizirala svojo oblast še pred koncem vojne, kot je bilo to primer v Srbiji in na Hrvaškem.

Projekt se sicer končuje z letom 1946, vendar s tem letom niso bili zaključeni sodni procesi ne proti vojnim zločincem in ne proti domobrancem, niti ne proti cerkvenim predstavnikom, saj so domobrancem sodili vse do začetka petdesetih let, ko se je odvijalo še približno 320 sodnih procesov, do leta 1962 pa je bilo proti cerkvenim osebam sproženih 429 sodnih procesov.

Vsekakor je komunistična partija v tem obdobju vzpostavila vzdušje strahu, kakor tudi utrdila svojo oblast in formirala nove elite. To prvo obdobje najhujšega terorja pa še danes vznemirja in deli slovensko družbo.

Član projektne skupine je opravil tudi poglobljeno raziskavo o usodi Narteja Velikonje, ki je pomembno prispeval k razumevanju projektne problematike:

To bi lahko bila še ena od številnih življenjskih zgodb o sposobnem in ambicioznem slovenskem fantu s podeželja – v tem primeru s primorskega oziroma goriškega konca – ki se je v obdobju med obema vojnama povzpел med kulturno in tudi siceršnjo elito, bivajoč in delujoč seveda v središču slovenstva, v Ljubljani. To je bil takorekoč značilen vzorec nastajanja najbolj vitalnega dela omenjene elite v 19. in tudi še 20. stoletju na Slovenskem. Toda delovanje Narteja Velikonje med drugo svetovno vojno in še posebej njegova smrt neposredno po njej pa nista več tako tipična in izstopata iz sicer poznanih splošnih procesov tega obdobja, kar vsekakor daje dodaten smisel temu, da še enkrat opozorimo na to nevsakdanjo osebnost.

Zanimivo in za njegove sodobnike na prvi pogled vidno nasprotje med njegovim priimkom – ki pomeni dvakrat velik – ter njegovo dejansko, izrazito šibko fizično pojavo,

bi lahko bilo predmet subtilnega psihološkega razčlenjevanja o njegovem morebitnem pomenu. K temu bi seveda lahko dodali še njegovo bolezen in invalidnost v zadnjem desetletju življenja. Kakorkoli že, Narte Velikonja se je rodil 8. junija 1891 v Dolu (današnji Predmeji) v občini Otlica, obe vasi visoko nad Vipavsko dolino pa so nekdanj neuradno skupaj poimenovali kot Angelska Gora. Rodil se je kot prvi izmed desetih otrok gozdnemu čuvaju, torej ne kmetu, kar ga je v socialnem smislu nekoliko povzdignilo nad okolico, a hkrati zaradi očetovega poklica imelo za posledico tudi selitve družine. Verjetno ni bilo brez pomena, da je njegovi domači šoli načeloval znani nadučitelj Edmund Čibej, vsekakor pa sta ga njegova nadarjenost in podpora domačega župnika – kako znano! – privedla prek pripravnice v goriške srednje šole. Tudi njemu naj bi bil v družinskih načrtih namenjen študij za duhovniški poklic, a se je temu po končani maturi sam zavestno odrekel, kar mu je kasneje v materialnem smislu do neke mere otežilo študij. Na gimnaziji se je že literarno udejstvoval, podobno kot njegovi sošolci oziroma sploh tedanji goriški dijaki, ki so postali jedro kasnejšega goriškega kroga pisateljev in umetnikov. Zanimive spomine na »Narteja« iz tistih časov je ohranil pisatelj France Bevk. Oče je medtem prestavljen v istrski Motovun in kasneje na otok Mljet, kjer je umrla in je tam tudi pokopana Velikonjeva mati.

Na dunajski univerzi je leta 1912 pričel študirati pravo, kar pa je kmalu prekinil in šel za eno leto za prefekta v goriško Alojzijevišče, kasneje pa je bil – skupaj z Izidorjem Cankarjem – prefekt v ljubljanskem Marijanišču. Ob tem je z lahkoto delal izpite, s tem da je bil leta 1915 vpoklican v vojsko, kjer je bil nato dodeljen vojnemu ministrstvu na Dunaju. Tu je prevajal vojno literaturo, urejal podčastniški list in nekaj časa delal v vojnem poročevalskem uradu. Prav v času prevrata leta 1918 je diplomiral, vendar zatem nikoli ni opravil zadnjega rigorosa in tako ni dosegel doktorskega naziva. Poudariti pa gre tudi druge dejavnosti med njegovo dunajsko dobo, predvsem aktivno delovanje v društvu Danica kot tudi sodelovanje z vodilnimi slovenskimi politiki, ki so končno pripravili znano Majniško deklaracijo.

Po prevratu je bil kot pravni izvedenec oziroma kot upravni jurist v službi pri pokrajinskem namestništvu, oblastni in banovinski upravi ter pri njihovih »naslednicah« vse do konca druge svetovne vojne. Najprej pri višjem šolskem svetu, zatem sicer skoraj eno leto v Beogradu pri oddelku za »zaščito dece« in hkrati tajnik kabineta dr. Antona Korošca. Po vrnitvi v Ljubljano je deloval na raznih oddelkih oz. referatih ali jih celo vodil, kot rečeno, tako oblastnega odbora kot kasnejše banovinske uprave; največkrat pač na prosvetnem (šolskem) referatu. V tem okviru je razporejal učitelje po deželi, hodil na inšpekcije ipd. Izraz tega njegovega delovanja je seveda tudi njegov prispevek o razvoju šolske uprave v zborniku »Slovenci v desetletju 1918-1928«. Bil je poročevalec za vodno gospodarstvo, predvsem pa se je izkazal kot poročevalec za tujski promet ter je pri banovini postal ravnatelj tujskoprometnega sveta. V tem okviru je turizem postavil na moderne osnove in med drugim organiziral tujskoprometne razstave v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu ter pričel s turističnimi akcijami na Bledu in Pokljuki. V tej zvezi je treba omeniti tudi njegovo soavtorstvo pri knjigi »Serviranje«, ki je bila menda v šolski rabi tudi še po drugi svetovni vojni. Z nastopom režima Jugoslovanske nacionalne stranke je bil degradiran in prestavljen na anagrafski oddelek, v načrtu pa je bila tudi njegova predstavitev v Štip.

Leta 1933 je hudo zbolel in so mu že prerokovali, da ne bo preživel, a je po zdravljenju na zagrebški kliniki okreval, v toliko, da je imel ohromljeno desno polovico telesa, kar je precej vplivalo na njegovo psihično stanje, vsekakor pa tudi na poklicno in umetniško delovanje. Ko se je izognil invalidski upokojitvi, se je po vrnitvi v službo na banovino, tokrat seveda pod banom Markom Natlačenom, preizkusil najprej na I. oddelku, zatem

ponovno na tujskoprometnem in se končno vrnil tja, kjer je začel, na oddelek za prosveto, kjer je bil ob začetku vojne pravni referent. Na tem položaju je vztrajal tudi v vojnem času. Dosegel je naziv banskega svetnika, pri čemer je upoštevanja vredna tudi njegova strokovna bibliografija in navsezadnje, tudi zadnje besedilo, ki je izšlo za njegovega življenja, je bilo strokovne narave, namreč razprava o družinskih dokladah uradniških družin v »Zborniku Zimske pomoči« leta 1944.

Leta 1920 se je poročil z Ivanko Jeglič, nečakinjo škofa Jegliča. Imela sta kar 13 otrok, od katerih jih je preživelo deset. Bil je torej v praksi in tudi v teoriji velik pobornik katoliške percepcije družine in zato ni bil slučaj, da je bil tudi pobudnik in hkrati predsednik škofijskega društva »Družina«, deloval pa je tudi pri »Vincencijevi konferenci«. V zvezi s škofom Jegličem gre omeniti, da je leta 1938 uredil in izdal njegovo oporoko.

Če se tu izognemo opisu njegovega pisateljskega dela, to bi namreč zahtevalo posebno strokovno obravnavo, pa seveda ni mogoče mimo njegovega siceršnjega in to zelo plodnega kulturnega delovanja. Vsekakor je za začetek treba vsaj omeniti, da je bil tudi on med 43 podpisniki znane »Avtonomistične izjave« slovenskih kulturnih delavcev leta 1921. Bil je nadalje takorekoč alfa in omega ljubljanskega »Ljudskega odra«, namreč njegov predsednik in hkrati tudi njegov režiser, igralec, pisec in prevajalec. Bil je tudi vodja dijaških literarnih krožkov, tajnik »Slovenske krščanskosocialne (oziroma kasneje Prosvetne) zveze«, skupaj z Jožetom Debevcem je obnovil zbirko »Ljudska knjižnica«. Vsaj v 20. letih je bil važen član vodstva »Jugoslovanske tiskarne«. Bil je tudi urednik več revij, med drugim družinske revije »Ilustracija«, ki jo je sam ustanovil, ter mesečnika »Klasje«, ki ga je izdajala tovarna hranil na Rakovniku. Leta 1936 je bil sprejet v PEN klub, a se je med drugimi svetovljanskimi in morebiti vzvišenimi pisatelji počutil nekako odrinjenega.

Usoda rodne Primorske oziroma Goriške ga je bolela in je že po veliki vojni pomagal primorskim prebežnikom pri iskanju zaposlitev in jim celo dajal na razpolago svoje vedno premajhno stanovanje. Ženi obljube o poročnem potovanju v Rim ni izpolnil, pač pa je uspel malo pred drugo vojno popeljati družino na počitnice v svoje rojstne kraje. Eno leto prej je pri Goriški Mohorjevi družbi objavil (nekoliko cenzurirano) povest »Besede«, za katero je dobil nagrado Dravske banovine. Vsekakor pa je nekaj pomenilo tudi dejstvo, da je bila njegova novela »Amerikanci« uvrščena v slovensko berilo za 2. razred gimnazije. V političnem oziru je seveda ves čas ostajal trden pripadnik katoliške stranke, v letih pred vojno je to pač bila Jugoslovanska radikalna zajednica (nekdanja Slovenska ljudska stranka). Ostajal je član t.i. »Slovenskega katoliškega akademskega starešinstva«, tesnejše stike pa je imel tudi z bolj ekstremnim akademskim društvom »Straža«. Njenim članom je tako enkrat predaval o pomenu literature za katolicizem.

Kot že omenjeno, je po okupaciji ostal v službi na (nekdanji) banovini kot pravni referent na prosvetnem oddelku. Z italijansko okupacijo se vsekakor ni mogel identificirati ali jo celo podpirati in tega tudi ni nikdar javno ali zasebno izrazil. Toda zakonitosti druge svetovne vojne so na slovenskih tleh zadobile bolj zapletene in nevarne razsežnosti, kar je Velikonjo z vstopom Sovjetske zveze v vojno, predvsem pa z nastopom partizanstva pod monopolnim vodstvom komunistov privedlo v ostro nasprotje z Osvobodilno fronto, s katero pa so simpatizirali nekateri njegovi kolegi iz kroga revije »Dom in svet«. Njegova mistična vera in zavest o posebni milosti ter poslanstvu, ki ga ima po preživetju po bolezni, sta ga še utrdila v njegovem neizproslem protikomunizmu, ki je bil formalno sicer posledica dobresedne interpretacije papeških enciklik, da pač katoličan ne more sodelovati s komunisti. Po drugi strani je treba priznati, da je omenjeno poslanstvo videl predvsem v dobrodelni dejavnosti za sočloveka in da je bil sposoben tudi določene samodistance in samokritičnosti. A vosovski atentati v Ljubljani in sledeče partizansko

nasilje na podeželju so ga v omenjeni pozi le utrdili. Po pričevanjih so ga posebej prizadele akcije Varnostnoobveščevalne službe, katerih žrtve so bili tudi njegovi znanci.

Sicer pa je takoj po aprilski vojni že moral potegniti prvo potezo, čeprav še ne v kontekstu, o katerem smo govorili zgoraj. Nekateri mladi prostovoljci iz različnih političnih in ideoloških smeri, ki so hoteli pomagati vojski pri obrambi države, so aprila 1941 uspeli priti do Zagreba, kjer pa jih je nova ustaška oblast zaprla in njihova usoda je bila dokaj negotova. Ker je bil med njimi tudi njegov sin Jože, se je Velikonja lotil reševalne akcije in z intervencijo pri znancu, pisatelju Miletu Budaku, tedaj že prosvetnem ministru ustaške vlade, izposloval izpustitev okoli 150 slovenskih prostovoljcev.

V Ljubljani je kmalu začel nasprotovati vsem akcijam OF, tudi t.i. dijaškim demonstracijam, med drugim z argumentom, da nas pač ne morejo učiti državljskih čustev ljudje (komunisti), ki so državo uničili. Zaradi tovrstne izpostavljenosti je tudi on postal objekt opazovanja in zasledovanja VOS, ki ga je poleti 1943 v povzetku označila takole: »Bg. Narte Velikonja je po zlomu Jugoslavije takoj pokazal svojo ost proti komunizmu. Razvijal je skozi vso dobo do danes svojo agitacijo proti OF z lažmi, ki jih je Poročevalec že vse navedel in ovrge. Je gotovo aktivist in duhovni vodja Bg. V dokaz dejstva: pri njem se zbirajo somišljeniki s IV. oddelka. K njemu prihaja stalno kurir Anton Pestotnik s VII. oddelka. Od njega pa gre k ing. Muriju...« Nadalje vosovske informacije govore tudi o tem, da je spravil eno gospodično v internacijo, na intervencije za rešitev pa je odgovarjal, da ne more, pač iz različnih razlogov. Mi seveda nismo v stanju, da bi te podatke preverili, bomo pa to storili za nekatere druge obtožbe, ki so se pojavile na povojnem procesu.

Po atentatu na Marka Natlačenega oktobra 1942 je ljubljansko časopisje objavilo več člankov o pokojnem banu, ki seveda niso ravno hvalili storilcev in organizacije, ki je stala za njimi. Obveščevalec VOS Rudi Janhuba je dobil nalogo, da poizve, kdo so pisci teh člankov ter je nato v prvem poročilu navedel, da sta v Slovincu te članke pisala Ruda Jurčec in Narte Velikonja, za ostale pa še ni uspel ugotoviti. No, za članek s preprostim naslovom »Bivši ban dr. Marko Natlačen«, mu ni bilo težko ugotoviti avtorstva, saj se je Velikonja tedaj tudi edini podpisal pod svoj članek. To je bilo zanj značilno, da je namreč odkrito in jasno povedal svoje mnenje in se pri tem ni skrival, niti taktiziral, ne glede na okoliščine. Naslednje leto je v Natlačenov spomin v »Domu in svetu« objavil še zelo zanimivo ekspresionistično novelo z značilnim naslovom »Zanka«. Ta premočrtnost, ki je pri mnogih seveda delovala kot fanatičnost, je kazala, da je v svoji mistični zagledanosti v svojo vlogo enostavno izključil tudi svoj samoobrambni, sicer človeško normalni mehanizem. V tem je svoj višek dosegel pač s svojim obnašanjem na povojnem procesu. Pri tem ga je moč primerjati s podobnim obnašanjem šefa ljubljanske policije Lovrom Hacinom, s tem, da sta Hacinova medvojna vloga in dejavnost bili povsem nekaj drugega kot pa od Velikonje.

Kapitulacija oziroma premirje z Italijo septembra 1943 je povsem spremenila položaj na Slovenskem, posebej tudi v Ljubljanski pokrajini, kjer je tedaj pričela delovati, seveda z nemško podporo, domača uprava generala Leona Rupnika. V tej upravi bi Velikonja lahko ostal na mestu pomembnejšega, a sicer neopaznega uradnika, vendar sta ga sedaj v ospredje potisnila tako pobuda samega Rupnika kot tudi lastna pripravljenost za javno delo in izrecna motivacija za protikomunistični nastop. Že oktobra ga je Rupnik imenoval za predsednika ljubljanskega podpornega odbora za pomoč beguncem in vsem drugim potrebnim pomoči. Vendar so bile zadevne potrebe tako velike, da je prišlo konec meseca do sestanka vseh zainteresiranih civilnih združenj in upravnih organov, kjer so razpravljali, kako pomagati beguncem in revežem pred prihajajočo zimo. Na sestanku je prav Velikonja predlagal, da se »organizira zbiralna akcija po vzorcu nemške Zimske

pomoči«. Organiziral se je pripravljalni odbor in sredi novembra je sledil Rupnikov odlok o ustanovitvi Zimske pomoči ali, kot je dejal po radiu, »začenjam pokret za zimsko pomoč«. Na čelo akcije je postavil Velikonjo, ki je sedaj našel zadolžitev, ki mu je bila pisana na kožo. Pri tem se je nekako kar pomladil, izkazal pa je izredno organizacijsko sposobnost, ki je razvidna tudi iz obsežnega ohranjenega arhivskega gradiva Zimske pomoči, ki še čaka na uporabo s strani zgodovinarjev (8 t.m. gradiva oz. več kot 100 fasciklov). Ob propagandni podpori vodilnih osebnosti, tako v časopisju kot tudi po radiu, je Zimska pomoč prek zime 1943/1944 zbrala več kot 12 milijonov lir, pri čemer se je do imovitejših Ljubljancev pri nabiranju sredstev nastopalo brez sentimentalnosti. Velikonja je za pridobitev sredstev znotraj akcije organiziral tudi posebno knjižno tombolo, v okviru katere so posebej izdali sedem knjig oziroma predali dobitnikom 22.000 izvodov knjig. Med njimi je bila tudi ena Velikonjeva knjiga, in sicer »888/3 anekdot«. V ta okvir spada tudi veliki projekt za izdajo že omenjenega »Zbornika Zimske pomoči«, pri katerem je sodelovalo kar 108 avtorjev, obsegal pa je več kot 600 strani. Velikonja je bil eden od štirih urednikov zbornika.

Prejemniki pomoči so bili v glavnem begunci, ki so v Ljubljano oziroma v druga mesta v tisočih pribežali z dežele, bodisi zaradi partizanskega nasilja, bodisi zaradi siceršnjih vojnih operacij. Velikonja je imel ukaz od Rupnika, da izraziti pripadniki OF podpore ne smejo biti deležni in v ta namen so prosilce, kot seveda tudi sicer, preverjali, ali zares potrebujejo pomoč. Ko so ga o tem povprašali, je odvrnil, da imajo pač komunisti svojo posebno, Rdečo pomoč. Sicer pa so načelno dobili pomoč vsi, ki so jo zares potrebovali, tudi berači, za katere si je Velikonja prizadeval, da bi prenehali s svojim »poklicnim« delovanjem na ulici. Opazil je tudi izredno slabe razmere, v katerih so živeli mestni uslužbenci in v ta namen interveniral pri magistratnem tajniku Francu Jančigaju. Omeniti gre kot zanimivost, da je po zrušitvi nemškega letala 29. januarja 1944 na Univerzitetno knjižnico posebnemu odboru za obnovo knjižnice Velikonja pomagal s tem, da mu je poslal ekipo 17 svojih uslužbenk, ki so čistile in pospravljale knjige.

Zimska pomoč je formalno delovala do konca marca 1944, nato se je vključila v širšo Socialno pomoč, ki je svoje delo zastavljala nekoliko drugače, npr. s kampanjskimi akcijami za pogorelce iz Hinj in Žvirč, za bombardirano Idrijo, za božično ali velikonočno nabiralno akcijo ipd. V obeh akcijah je bilo do konca vojne zbranih več kot 20 milijonov lir, pomoč (tudi v obleki in hrani) pa je prejelo okrog 40.000 ljudi. Ob tem naj glede na dejstvo, da je bil Velikonja na povojnem procesu obtožen tudi tega, da je povzročil aretacijo funkcionarjev Slovenskega Rdečega križa, omenimo tudi to, da je bil pred kapitulacijo Italije Velikonja sam aktiven v okviru RK, ter da je po septembru 1943 sodeloval tudi z njegovim predsednikom Otonom Fettichom. Po raziskavi Vere Hutař je prišlo do omenjenih aretacij zaradi tega, ker je vodstvo SRK odklonilo, da bi sodelovalo pri odkopu žrtev v Jelendolu, predvsem pa seveda zaradi upravičenega suma, da je sodelovalo z OF. Kar se tiče Jelendola, je bila seveda prisotnost RK zaželjena zaradi avtomatičnega »prizvoka« objektivnosti ali celo mednarodne avtoritete, kar naj bi pripomoglo k potrditvi in avtentičnosti najdb ob izkopavanju grobišča. Nekaj podobnega torej, kot so nemške oblasti ravnale ob odkritju grobišč v Katynu, kjer pa so dosegle prisotnost mednarodnega (švicarskega) RK. Velikonja je bil po vojni obtožen tudi razpolaganja z zaplenjenimi sredstvi pripadnikov OF za namene Zimske pomoči. To je v nekem smislu držalo, saj je res skušal pridobiti sredstva od Zavoda za upravo zaplenjene imovine upornikov. To je sicer opravičeval s tem, da so prav »uporniki« odgovorni za to, da se v Ljubljano zgrinja na tisoče revežev oziroma brezdomcev in izrazil celo začudenje nad tem, kako pohlevno se ti begunci obnašajo, saj bi pričakoval, da se bodo kar zglasili pri hišah, kjer imajo koga »v hribih« in upravičeno zahtevali streho nad glavo...

Velikonja je do novembra 1944 načeloval tudi Socialni pomoči, ko ga je na tem položaju zamenjal Leopold Eiletz, oče Marijana Eiletza, sedanjega urednika revije »Meddobje« v Buenos Airesu, sam pa se je vrnil v službo na Pokrajinsko upravo.

Ob tem velja omeniti tudi značilno epizodo, ki se je v tem času dogodila med Velikonjo in Francetom Koblarjem, njegovim prijateljem in sodelavcem iz kroga »Dom in sveta«. Kot piše Koblar v svojih spominih, mu je v začetku novembra 1943 Velikonja poslal »Pismo prijatelju«, ki naj bi formalno bilo namenjeno neki tretji osebi, toda iz vsebine in vsled Velikonjevih potez, ki so sledile, je presodil, da je bilo pravzaprav namenjeno njemu. V pismu je Velikonja zahteval, na kratko rečeno, jasno in odločno opredelitev katoličanov, posebej pa še katoliških izobražencev, proti komunizmu. Izrazil je svoje nerazumevanje, da nekateri ne spoštujejo papeških enciklik ipd. Zanimivo je, da je na koncu zapisal, da od njega ne pričakuje odgovora, a vendar, po pričevanju Koblarja, čez kakšen mesec povprašal, kako da mu ni nič odgovoril. Po pričevanju Koblarjeve hčere mu je po prejetem pismu in tudi drugič poslal kratko sporočilo, v katerem ga sprašuje po tem, kakšni so pravzaprav njegovi nameni s pismom in delno z njim tudi polemizira. A to Velikonji očitno ni zadostovalo in je zahteval več. Zatem sta se dvakrat sestala in po Koblarju mu jih je slednji na drugem sestanku »nekaj gorkih naložil«, zatem pa prekinil stike z njim. Dejansko je Koblar že 4. novembra pripravil za Velikonjo obširen in polemičen odgovor, vendar ga na nasvet F.S. Finžgarja ni odposlal. Vsekakor pa je presodil, da je z vsem tem Velikonja pripravljala nanj javni napad.

Postavlja se torej vprašanje, ali je do takšnega javnega napada na Koblarja zatem tudi zares prišlo. Sam Koblar v svoji knjigi spominov takega napada in sploh Velikonje v nadaljevanju ne omenja več. Da bi prišli v tem pogledu do jasnega odgovora, je zato potrebno pregledati in analizirati vse Velikonjeve javne nastope, ki so sledili od začetka decembra 1943 dalje. Prav tiste dni je Velikonja po radiu govoril o poslanstvu Zimske pomoči, v naslednjih mesecih pa sta v Jutru in Slovenskem narodu izšla z njim dva intervjuja, ki sta bila enako posvečena predvsem delu Zimske pomoči. Povsem drugačen je sicer bil razgovor, ki ga je z njim opravil Ljenko Urbančič in objavil v Jutru sredi aprila 1944. Beseda je tekla o kulturnem boljšeizmu in zadevni strahopetnosti katoličanov, vendar brez omenjanja ali namigovanja na konkretne osebnosti. Kot zanimivost pa poudarimo še to, da je na vprašanje, zakaj se je mogel komunizem sploh razviti, Velikonja odgovoril, da pač zaradi »krivičnega starega kapitalističnega sistema!

Koblarja in tudi drugih katoliških intelektualcev Velikonja ni omenjal niti v seriji svojih protikomunističnih radijskih govorov v času med 31. oktobrom 1943 in 27. februarjem 1944. Velikonjevi in tudi drugi podobni govori so tedaj predstavljali osrednji del t.i. »slovenskih ljudskih oddaj« na ljubljanskem radiu. Prva dva njegova govora sta imela naslov »Malikovanje zločina«, naslednji pa »Ali si videl?«, »O, ta je pa izdajalec« ter »Bogu otroci, domovini sinovi, nikomur hlapci«. V njih je načenjal temeljna vprašanja tedanje slovenske državljanske vojne in je medvojno slovensko dogajanje kot eden redkih tedaj tudi izrecno poimenoval kot državljansko vojno. Obdelal je vprašanja kot npr. kdo je izdajalec, ali je zločin zločin in po logični izpeljavi pripomnil, da če smo mi potemtakem narod zločincev, on niti ne spada v ta narod. Zaključil je trdo, da kdor v tedanjem času ni očitno proti komunizmu, je pač zanj, nekako v slogu naslova knjige dr. Bojana Godeše, da kdor ni z nami, je proti nam. Za konec je pribil, da take svobode, ki jo prinašajo komunistični zločinci, on ne mara in je ne mara dočakati. Med njimi in njim je samo smrt. Za njegove tedanje in povojne nasprotnike je seveda vse to delovalo kot izreden fanatizem.

Po drugi strani je res, da je pozimi leta 1944 in tudi kasneje v ljubljanskem časopisju izšlo kar nekaj člankov, ki so opozarjali na »dekadenco razumništva« ter na dolžnosti, ki jih ima

inteligenca do svojega naroda, a jih seveda ni izpolnila. Posebej tipičen in tudi najbolj konkreten je bil članek v Slovincu z naslovom »Zvodnik bila je knjiga in nje pisec«. V njem se poimensko navajajo pripadniki dveh skupin piscev, ki so uveljavljali t.i. kulturni boljševisem. V prvi skupini so bili naštet »pristni kulturni boljševisiki«, v drugi pa »literati, ki sami sprva morda niso bili komunisti, pa so pomagali širjenju kulturnega boljševisma s svojim molkom ali celo z vidnimi simpatijami«. V nobenem od seznamov Koblarjevo ime ni bilo omenjeno.

Omenjena predavanja po ljubljanskem radiu je organiziral propagandni odsek Rupnikove pokrajinske uprave. Velikonja je imel pet predavanj, aprila 1944 pa je nemški svetovalec pri Rupnikovi upravi dovolil – očitno po dolgotrajnih pogajanjih in prošnjah s slovenske protikomunistične strani - da je založba »Luč«, ki jo je omenjeni odsek ustanovil posebej za objavo propagandnih besedil, lahko ta predavanja izdala v obliki brošure. Po prvih dveh predavanjih, ki so ju v knjižni objavi sicer prenaslovili, so jo naslovili kot "Malikovanje zločina« in je bila tudi priložena k ostalim knjigam kot možni dobitek na knjižni tomboli Zimske pomoči.

Vsekakor je znotraj protipartizanskega oziroma protikomunističnega tabora Velikonja, če seveda odmislimo njegovo vodenje Zimske pomoči, postal izrazito izpostavljena osebnost prav zaradi omenjenih predavanj oziroma brošure. S tem v zvezi se postavlja vprašanje, kako visoko je sploh bil v hierarhiji tega tabora. V obdobju pred kapitulacijo Italije je bil seveda le eden izmed mnogih, ki so občasno podali kakšno protikomunistično izjavo ali objavili kakšen manjši članek. Položaj se je spremenil po septembru 1943, ko sta Rupnik in njegov krog pričela s silovito propagandno ofenzivo, v sklopu katere je vedno bolj intenzivno deloval tudi Velikonja. Kar se tiče mesta v omenjeni hierarhiji je vsekakor pomembno dejstvo, da Velikonje recimo ni bilo med prvimi, javnimi podpisniki božične protikomunistične spomenice leta 1943, kar bi pomenilo, da znotraj tabora še ni bil dovolj pomemben, da bi objavili njegovo ime pod spomenico. Namen spomenice je bil ustvariti vtis, da novo Rupnikovo upravo podpira široka, tudi strokovna javnost in je bilo seveda samoumevno, da jo je sicer podpisal tudi Velikonja. V letu 1944 pa se je po tej lestvici nedvomno povzpел, na kar bi lahko sklepali po banalnem dejstvu, namreč sedežnem redu povablencev ob proslavi prve obletnice Rupnikove uprave v dvorani Union 24. septembra 1944. Povablenci so zasedali prvih šest vrst sedežev, s tem da je bil Velikonji dodeljen prvi sedež v četrti vrsti.

Ob vsem tem velja dodati še zanimivo dejstvo, da je Velikonjev sin Jože vstopil v vrste primorskih domobrancev, postal častnik in poveljeval domobranski četi v Vipavski dolini. Med opravljanjem svojih dolžnosti je pogosto zašel tudi v kraje mladosti svojega očeta. Podobnih primerov je bilo tedaj kar nekaj, namreč, da so sinovi primorskih emigrantov iz časa med obema vojnama, v času vojne odšli na Primorsko, da pomagajo pri ponovni emancipaciji in osvoboditvi primorskih rojakov. Take primere smo imeli predvsem v vrstah partizanskega, toda tudi nasprotnega, domobranskega tabora.

Ob koncu vojne se ni umaknil v tujino, seveda tudi zaradi svoje invalidnosti, za razliko od več svojih otrok, čeprav seveda ni mogel pričakovati nič dobrega od novih oblasti. Aretiran je bil že v noči na 11. maj in prepeljan v zapore. V zaporniški knjigi je naveden pod zaporedno številko 107, pri čemer dodajmo, da so v prvo knjigo vpisani priporniki do št. 1046, zajema pa aretirance zgolj za dneve do 15. maja. Velikonja je bil prvič zaslišan 15. maja in nato 12. junija odveden na sodišče, ker so se pričele priprave na proces. Proces proti njemu in desetim soobtožencem se je odvijal 23. in 24. junija 1945 pred vojaškim sodiščem, sicer v ljubljanski sodni palači. To zasedanje vojaškega sodišča je potekalo le deset dni pred pričetkom delovanja t.i. sodišča narodne časti, pri čemer bi glede na značaj Velikonjevega delovanja med vojno pričakovali, da bi ga obravnavali prav pred takim

sodiščem. Na zatožno klop so poleg njega posadili še nekaj kulturbundovcev, domobrancev in nekaj oseb obtoženih ovaduštva. To je bil prvi javni povojni proces v Ljubljani, ki je zaradi propagandne pomembnosti potekal tako, da je bilo v dvorani izbrano občinstvo, na ulicah pa so bili razporejeni zvočniki. Velikonja se je zagovarjal dosledno in v skladu s svojimi medvojnimi stališči, v bistvu z argumenti, ki jih je že objavil v »Malikovanju zločina«. Izkazalo se je sicer, da za marsikaj, kar se je dogajalo med vojno, on ni vedel, na vprašanje, če prizna, da se je motil v svoji ideologiji, je pa odgovoril, da se v ideologiji ni motil, temveč le v svoji taktiki. Zaključil je z vzklikom »Živel Kristus kralj!« Obstajajo ocene, da s svojim neomajnim stališčem, upoštevajoč tedanje vzdušje, sodnikom niti ni dal možnosti, da bi ga obsodili na zaporno kazen. Vsekakor je bilo pomembno dejstvo, da je bil to prvi, eksemplarični proces, na kar je kazalo tudi dejstvo, da je sodni senat pod predsedstvom dr. Bogomira Bogataja (glavni tožilec je bil dr. Jernej Stante) po enourni seji obsodil na smrt vseh enajst obtožencev, kar je še istega dne potrdilo tudi višje vojaško sodišče.

Obsodba je bila izvršena naslednjega dne, to je 25. junija, na ljubljanskem strelišču. Nekateri so ga še videli na dvorišču ob vkrcavanju na kamione. Nadaljnjo pot do njegove smrti pa lahko sledimo po anonimnem pričevanju enega od stražarjev, ki ga je leta 1990 poslal novinarki Alenki Puhar. Med obsojenci je bila tudi ena ženska, kar je kazalo na to, da so Velikonjevi skupini priključili še drugo, ki je bila obsojena tik pred tem na nejavnem sojenju ali celo brez njega. Vsekakor je pri Velikonji v zaporniški knjigi v pripisu o obsodbi oznaka »I. Sod. 2/45«. Prisotnemu častniku je Velikonja dejal, da naj mu naredi uslugo in prebere njegovo knjigo »Višarska polena«, kar je častnik obljubil. Ko je prišel k jami na vrsto za streljanje, je človeku, ki ga je spremljal, ponudil svoja očala, a jih je slednji vrgel v jamo. Pričevalec pravi, da »po obnašanju tega sem opazil, kako ga je to pretreslo bolj kot bližnja smrt«.

V povojnem času je bila usoda Velikonjevih del in gledanja na njegovo osebnost v domovini seveda predvidljiva. Ne le zaradi tega, ker se ni držal t.i. kulturnega molka, ki ga je zaukazal kulturni plenum OF v začetku leta 1942, temveč predvsem zaradi njegove izpostavljenosti v protikomunističnem boju, so se tudi njegova dela v celoti znašla na seznamu leposlovnih in tudi drugih knjig, ki naj bi se trajno izločile iz knjižnic. Ustrezni spisec oziroma odlok je julija 1945 sestavil oddelek za ljudsko izobraževanje ministrstva za prosveto. Temu sta sicer sledila še dva spiska. Zaradi tega in seveda predvsem zaradi obsodbe je posledično to tudi pomenilo, da se njegovo ime v javnosti ni smelo več niti omenjati. Zanimivo bi bilo ob tem tudi vedeti, ali je omenjeni častnik po njegovi usmrstitvi resnično prebral »Višarska polena«. Vsekakor je imel težave, če je to hotel storiti po tedanji legalni poti.

V emigraciji je bilo seveda vse drugače, za kar je skrbel predvsem njegov prijatelj in sodelavec Tine Debeljak, ki je v naslednjih desetletjih skrbel za primerno obeležitev njegovih obletnic – predvsem obletnic njegove smrti. Že leta 1946 je v italijanskem taborišču izdal dvojno številko taboriščne revije »Svet in dom«, posvečeno prav Velikonji. V Buenos Airesu so kasneje izdali dvojje zbirke njegovih novel, Slovenska kulturna akcija je podeljevala tudi Velikonjevo literarno nagrado. Zanimivo je, da pa so v primorskem in koroškem zamejstvu na Velikonjo kar pozabili, čeprav jim nihče ni mogel preprečiti, da se ga ne bi javno spominjali ali ga omenjali. Prej je prišlo do njegove, da tako rečemo, literarne rehabilitacije v domovini. France Koblar, ga je, kot omenjeno, še v negativnem smislu omenjal v svojih spominih leta 1967, toda prav on je o Velikonji leta 1982 napisal članek za 13. snopič Slovenskega biografskega leksikona in to na nevtralen, če ne celo naklonjen način. V svojih slovstvenih zgodovinah so ga sicer že pred tem omenjali Lino Legiša, Jože Pogačnik in Anton Slodnjak. Slednji ni ostajal samo pri literarnih oznakah,

ampak ga je označil za »nesrečnega in bolj nespretnega kakor nevarnega nasprotnika komunizma« in dodatno, da je na koncu postal žrtev »neizprosnihih okoliščin«. Seveda pa pri tem procesu »normalizacije« pojavljanja Velikonje v slovenski javnosti ni šlo brez političnih ovir. Ko je leta 1986 Bogo Grafenauer v spremni besedi k Rebulovi knjigi »Vrt bogov« zapisal, da je bila Velikonjeva usoda tragična in razložljiva le s takratno »evforijo zmagovitosti«, je takoj doživel kritiko s strani še vedno vplivnega revolucionarja Mitje Ribičiča.

Bistveni prelom je seveda nastopil leta 1990, najprej s pisanjem Alenke Puhar v Delu, strokovno pa sta se ga lotila prof. Miran Hladnik ter Tatjana Možina-Božič v svoji diplomski nalogi. Sledile so še druge strokovne in laične objave, začeli so izhajati tudi ponatisi njegovih del ali na novo zasnovane zbirke, vse do »Humoresk in satir«, ki so izšle v Celju. Večino teh novih izdaj so spremljale poglobljene študije, v glavnem izpod peresa Helge Glušič in Franceta Pibernika. Ob stoletnici rojstva so na njegovi rojstni hiši na Predmeji odkrili spominsko ploščo. Govornik ob tej priliki je bil pesnik Dane Zajc, zbralo se je veliko ljudi, toda domačini so slovesnost v precejšnji meri bojkotirali. Sledilo je še strokovno srečanje novembra 1991 v Ajdovščini, v organizaciji Slavističnega društva Nova Gorica in Zavoda RS za šolstvo in šport, organizacijska enota Nova Gorica. Presodimo lahko, da so bile v vsem tem dogajanju leta 1990 oziroma 1991 najpomembnejše besede Daneta Zajca ob omenjeni slovesnosti: »Pisatelj Narte Velikonja, sprejemamo te nazaj v deželo, ki je tvoja dežela. V tisto deželo, iz katere si bil izgnan in izbrisan« in še »Zato, Narte Velikonja, ostani z nami, odslej te v naših zemeljskih in duhovnih krajih ne bo nihče več preganjal«.

NEPOSREDNI REZULTATI

Temeljni cilj projekta, ki je dosežen, je bila ugotovitev obsega kršenja človekovih pravic 1944 - 1946 in dopolnitev seznama žrtev vojne in povojne represije. Na eni strani želimo izdelati čim bolj popoln seznam žrtev, na drugi strani pa čim bolj natančno določiti njihovo identiteto, da ne bi prihajalo do zamenjav z drugimi osebami. Natančno določena identiteta bo ena od glavnih prednosti našega seznama, saj bo z empirično natančnostjo izkazala obseg kršenja človekovih pravic. Poleg tega želimo ugotoviti vpetost žrtev v vojni čas, torej ugotoviti njihov socialni status, morebitno pripadnost posameznim v vojno vključenim subjektom in končno ugotoviti njihovo usodo. To bo stroki olajšalo spoznavanje temeljnih vojnih in povojnih procesov pri nas, saj bo obravnava podatkov mogoča glede na starost, zakonski stan, poklic in geografsko pripadnost ter morebitno vojaško vlogo žrtve z njeno končno usodo. Javnosti bi s tem ponudili nekatere odgovore ter informacije tako o posameznih žrtvah, kot o zgodovinskih procesih med vojno in neposredno po njej. Predvsem gre tu poudariti etični pomen projekta, ki bo skušal ponuditi nekatere odgovore ljudem, ki še danes niso izvedeli za usodo svojcev, umrlih zaradi vojnega in povojnega nasilja.

Država bo lahko naše podatke še naprej uporabljala za svoje upravne postopke, tako pri priznanju statusa žrtve vojnega nasilja in izvajanja zakona o popravi krivic. Upamo tudi, da bomo z raziskavo o smrtnih žrtvah vojne in povojnega nasilja vplivali na mirnejše in ideološko ter politično manj obremenjene razprave na to temo.

Obris oziroma številčna razmerja med posameznimi skupinami žrtev so že nakazana, zato bo šlo v tej fazi projekta za njegovo nadgradnjo. Podatke, ki so dokončno preverjeni, objavljamo v elektronski obliki na svetovnem spletu, kar nudi prvo informacijo širši javnosti. Na podlagi tam ugotovljenih podatkov bo podrobneje osvetljen značaj vojne in prvega povojnega obdobja v Sloveniji, ki ga je močno zaznamovala represija nad

domnevnimi in dejanskimi nasprotniki nove komunistične oblasti, pri čemer je pomembno vlogo odigralo tudi sodstvo.

Zavedati se moramo, da gre pri tej raziskavi - zaradi količine obstoječega gradiva in dejstva da prihajamo z dokončnim preverjanjem podatkov v najzahtevnejšo fazo projekta - za dolgotrajen delovni proces, ki pa ga v prvi vrsti določata dejstva, da gre za projekt nacionalnega pomena in da se za vsako številko skriva usoda posameznega človeka.

C) SODIŠČA IN PODRŽAVLJANJE ZASEBNEGA PREMOŽENJA V GOSPODARSTVU 1945-1946

Zaplembe in še drugi revolucionarni ukrepi, ki jih je nova oblast uporabila v prvih dveh letih po koncu druge svetovne vojne so imeli velik vpliv na kasnejši gospodarski in družbeni razvoj na slovenskem ozemlju. Z njihovo pomočjo je komunistična oblast ne eni strani zagotovila prevlado državnega gospodarskega sektorja in kolektivne pobude, na drugi strani pa zelo omejila vpliv zasebne lastnine in pobude v gospodarskem življenju. Kot taki so ti gospodarsko-politični ukrepi imeli težke posledice za posameznike - razlaščenje, saj je njihovo izvajanje z vidika človekovih pravic predstavljalo grobo kršitev ene temeljnih človekovih pravic, to je pravice do zasebne lastnine.

V procesu podržavljenja zasebnega premoženja so posebno in precejšno vlogo odigrala tudi sodišča. Namen pričujočega prispevka je osvetliti njihovo vlogo v točkah, ki so zastavljena v programski zasnovi zgoraj navedenega projekta. In sicer: vpliv oblasti na sodstvo, vloga sodišč v procesu podržavljenja zasebnega premoženja v gospodarstvu, sodni in izvensodni postopki, razmerje med posameznimi oblikami kaznovanja, pritožbe in ugovori.

Preden se lotimo temeljne naloge je potrebno kratko predstaviti predmet naše raziskovalne pozornosti, to je proces podržavljenja gospodarskega premoženja in njegove izpostavljene kategorije. Omejili se bomo na neagrarno področje.

Podržavljenje zasebnega premoženja v gospodarstvu

Za komuniste kot nove oblastnike je bila državna lastnina nad proizvodnimi sredstvi eden od stebrov nove gospodarske ureditve. Močan in prevladujoč državni sektor jim je pomenil enega od pogojev, ki bo zagotovil ne samo kontinuirano gospodarsko rast in »dviganje blaginje delovnega ljudstva«, temveč tudi »odpravo izkoriščanja človeka po človeku« in še drugih oblik kapitalističnih proizvodnih odnosov. Zato so si po prevzemu politične oblasti zelo prizadevali, da bi zasebno premoženje in podjetništvo čim bolj omejili, če že ne povsem odpravili.

Vsako zasebno premoženje v gospodarstvu je imelo tudi svojega lastnika. V skladu s komunistično ideologijo, ki je po koncu druge svetovne vojne na večjem delu slovenskega ozemlja postala obvezna in prevladujoča, je torej lastnik proizvodnih sredstev že zaradi samega lastniškega razmerja oziroma pravice avtomatično postal razredni sovražnik. V tem svojstvu je bil že vnaprej obsojen (vsaj) na izgubo premoženja. Ta gospodarsko-politična in ideološka zveza je dobila svoj največji pravni izraz februarja 1946, ko so z ustavo FLRJ vsa proizvodna sredstva v državi postala občeljudska imovina in glavna opora države v razvoju narodnega gospodarstva. Poleg razrednega so bili zasebni podjetniki leta 1945 lahko proglašeni za narodnega, zgodovinskega in političnega nasprotnika novega režima. Pogostokrat so slednji po narodnosti ali po državljanstvu pripadali eni od okupacijskih držav ali pa bili v vrstah domačih nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Poleg že naštetega pa so lahko bili obsojeni tudi za ekonomsko kolaboracijo. Po jugoslovanskem pojmovanju je bilo dovolj že samo dejstvo,

da je podjetje med okupacijo nadaljevalo s proizvodnjo, pa je bil lastnik lahko obsojen zaradi ekonomske kolaboracije. Oblast je torej že leta 1945 pripravila širok izbor možnosti za uničenje oziroma »zadušitev« zasebnega sektorja.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja se je začelo že pred koncem druge svetovne vojne pripravljati na poddržavljenje zasebnega premoženja in prevlado državnega podjetništva. Zaradi notranjih in tudi zunanjih razmer ni več vztrajalo pri možnosti enkratne nacionalizacije, temveč se je odločilo za »postopno dušitev« oziroma za preudarno in prikrito krepitev državnega sektorja. Bistvo te taktike je bilo, da je treba najprej zapleniti ali postaviti pod začasno državno upravo najpomembnejša podjetja, kmetijske in druge gospodarske subjekte, ki so bili potrebni za obvladovanje gospodarskega življenja in začetek pospešene industrializacije države. Preostalo zasebno gospodarsko premoženje naj bi poddržavili postopno oziroma z uradno nacionalizacijo, izvedeno ob primernem političnem trenutku. Do takrat bi država skrbno načrtovala poslovanje z njim.

Prvo obdobje v procesu poddržavljenja v slovenskem delu Jugoslavije se je začelo že med drugo svetovno vojno in trajalo do konca leta 1946. Že sodobniki so ga imenovali obdobje »patriotične nacionalizacije«, kajti večina ukrepov, na podlagi katerih je zasebna lastnina prešla v trajno ali začasno državno last, je imela značaj »represivnih ukrepov zoper protiljudske elemente, domače in tuje«. V tem obdobju je bila težišče razlastitve političnih in drugih nasprotnikov na gospodarsko-političnih ukrepih, med katerimi sta izstopala popolna ali delna zaplemba (konfiskacija) ter začasna državna uprava (sekvester). Popolna ali delna zaplemba premoženja v korist države -in brez odškodnine- se je izvajala kot oblika kazni, tako zaradi sodelovanja z okupatorjem oziroma narodnega izdajstva, kot tudi zaradi dejanj, ki so bila v novi zakonodaji označena kot protinarodna in protirevolucionarna. Z odlokom predsedstva Avnoje je bil sekvester »pridrzan« za primere, ko usoda lastnikov premoženja, katere je okupator odvedel, odselil ali so sami pobegnili, ni bila znana, in za primere, ko je šlo za premoženje zavezniškega in nevtralnega kapitala, katero je postalo last tretjih oseb pod pritiskom okupatorskih oblasti. Junija 1945 je bil sekvester že opredeljen kot prikrita oblika nacionalizacije. Kot pogostokrat uporabljene gospodarsko politične ukrepe je treba omeniti odvzem koncesij in dovoljenj za izvajanje obrti. Bila pa je tudi vrsta primerov, ko so lastniki svoje premoženje podarili državi.

Do konca leta 1946 je proces poddržavljenja dosegel že velik obseg. Oblast je obvladovala vso zunanjo trgovino, zavarovalništvo, gradbeništvo in promet, najpomembnejše denarne zavode, precejšen del industrijskih in gozdnopredelovalnih podjetij, večja trgovska in gostinsko-turistična podjetja, javna in stanovanjska poslopja. Poleg premičnega si je država prilastila tudi veliko premičnega premoženja, to je denarja, dragocenosti in delnic.

Izpostavljene kategorije premoženja

Zaradi notranje političnih zahtev in zunanje političnih okoliščin je poddržavljanje zasebnega premoženja potekalo po posebnemu zaporedju in znotraj posameznih sklopov oziroma kategorij. V obravnavanem obdobju je bila najbolj izpostavljena oblika premoženja t.i. »sovražno premoženje«. Odlok predsedstva Avnoja z dne 21. novembra je poddržavil dve vrsti tega premoženja. V prvo vrsto je spadalo premoženje nemškega rajha in njegovih državljanov ter jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti, razen tistih, ki so dokazali, da so dejavno sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju. Gospodarska moč članov nemške manjšine, ki je bila precejšna, je bil eden od razlogov, zaradi katerih se je nova oblast po koncu druge svetovne vojne odločila za zaplembo njihovega premoženja. Drugi razlog je bila nadomestitev škode, ki so jo nemške okupacijske oblasti in vojaške enote, ob dejavni udeležbi »domačih« Nemcev, povzročile na slovenskem ozemlju v letih 1941-1945. Zaplembene komisije so do konca leta 1945 izdale 20.293 zaplembenih

odločb; s tem so zajele 98% t.i. »nemškega premoženja«.

Že omenjeni odlok predsedstva Avnoja je v drugo vrsto »sovražnega premoženja« uvrstil premoženje vojnih zločincev, okupatorjevih sodelavcev in imetje oseb, ki so bile s sodbo civilnih ali vojaških sodišč obsojene na izgubo svojega premoženja v korist države. Po številu in obsegu so bile te zaplembe takoj za »nemškim premoženjem«. Do konca leta 1945 je bilo izrečenih skupaj 3113 zaplemb tega premoženja.

Posebno občutljiva kategorija je bilo premoženje uspešnih in premožnih predvojnih industrialcev, večjih trgovcev, veleposestnikov in premožnih kmetov, ki jim oblast nikoli ni zaupala, četudi so bili med vojno izseljeni in zaprti ali so celo podpirali in sodelovali z narodnoosvobodilnim gibanjem.

Glede na vrednost premoženja je bila posebna kategorija judovsko premoženje.

Po koncu druge svetovne vojne je bil odnos nove oblasti do judov kot podjetnikov oziroma družbenikov v posameznih gospodarskih družbah vse prej kot spravljiv in naklonjen. Med očitki je bil najbolj obremenilen, da so bila podjetja v njihovi lasti v preteklosti nosilec nemških nacionalističnih, gospodarskih in drugih interesov v slovenskem prostoru. Že poleti 1945 so lokalni partijski in oblastni organi dobili navodilo, da je pri zbiranju podatkov o posamezni lastnini, ki je spadala v »nemško« premoženje, treba zbrati izčrpne podatke, če je šlo za Jude z nemškim državljanstvom. Več so o tem problemu spregovorili na konferenci ministrov republiške vlade 4. oktobra 1945. Na njej so se dogovorili, da bodo zbirali podatke o vedenju židovskih podjetnikov tudi za čas pred začetkom druge svetovne vojne. Večina prisotnih je menila, da »če so se tedaj izdajali za Nemce in jih podpirali, se jim zapleni vse imetje«. Istega dne je Komisija za upravo narodne imovine pripravila problemsko konferenco, na kateri so sklenili, da bodo ugotovili judovsko »zadržanje in obnašanje v pred aprilski Jugoslaviji.« Če so se »tedaj izdajali za Nemce in nemštvo podpirali,« potem jim bodo zaplenili vse premoženje». Sprejem tega sklepa je pomenil, da naj bi judovsko premoženje »načeloma izvzeli iz zaplemb«, toda pod pogojem, da bodo njegovi lastniki dokazati svoje protinemško prepričanje.

Vpliv oblasti na sodstvo

Leta 1945 se je v drugi jugoslovanski državi uveljavilo novo pojmovanje položaja sodstva v sistemu oblasti. Načelo o delitvi oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno, po katerem je sodstvo predstavljalo tretjo vejo oblasti, je zamenjalo načelo enotnosti oblasti. S tem je sodstvo izgubilo svojo neodvisnost. Postalo je eno od »slepih« orodij, s pomočjo katerih je vladajoča politika uresničevala svoje cilje ter ohranjala svoj monopolni položaj. Temeljni predpisi, kot je bil Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo, so se zgledovali po sovjetskem kazenskem zakoniku iz leta 1926, zato so bili uperjeni zoper dejanske in domnevne politične nasprotnike nove državne in družbene ureditve, ki bi ogrožali pridobitve socialistične revolucije. Pri obravnavanju kazenskega sodstva je v ospredje prišel razredni pristop. To je, po besedah namestnika ministra za pravosodje LR Slovenije Helija Modica pomenilo, da bodo morala sodišča »od abstraktnega obravnavanja razrednega boja preiti k razredni razčlembi posameznih primerov« in »pretehtati razredno bistvo dejanja in njegovo nevarnost za družbo«.

Zasnova povojne ureditve sodstva je bila sprejeta še pred koncem vojne, v času priprav vodstva narodnoosvobodilnega gibanja na prevzem oblasti. Koncept, ki ga je na osvobojenem ozemlju oblikovala skupina pravnikov, je predvidel, da bo prva in temeljna naloga narodnih sodišč zaščita revolucionarnih »pridobitev NOB«. Uresničitev te naloge je predpostavljala nadomestitev »starih« pravnih norm in tudi sodnikov z novimi. Nova podoba sodstva, ki so jo začeli najprej oblikovati in tudi uresničevati v južnih, že

osvobojenih delih nove države, se je zgledovala po sovjetskem vojaškem sodstvu. Sodišča so postala pristojna za vsa kazniva dejanja, tako vojaških kot civilnih oseb. Poleg smrtne kazni so začela izrekati tudi t.i. zaščitne ali vzgojne ukrepe, med katerimi je bila tudi delana ali popolna zaplemba premoženja. Njihova glavna naloga je bila, da obravnavajo dejanja, ki so bila »splošno nevarna« družbeni skupnosti in so »ogrožala« narodnoosvobodilno gibanje.

Na ozemlju federalne Slovenije se je dejavnost na področju nove kaznovalne politike pospešila junija 1945. Takrat je politično vodstvo oziroma politbiro CK KPS sklenil, da je treba pričeti s sodnimi procesi in s političnimi pripravami za ustanovitev Sodišča narodne časti. V tem času so Javno tožilstvo in vojaška sodišča dobili ukaz, da se osredotočijo na tri politične cilje: kaznovanje vojnih zločincev in narodnih sovražnikov, podržavljanje privatne lastnine in pripravljati »teren« za volitve. Sodišče slovenske narodne časti je bilo ustanovljeno zato, da obračuna z »reakcijo, ki je dvigala glavo.« Kljub kratkemu času delovanja je opravičilo pričakovanja ustanoviteljev, saj je izpeljalo vrsto procesov v katerih so sodili celim skupinam, članom upravnih odborov, delničarjem in poslovodečim v velikih predvojnih gospodarskih družbah. Javno tožilstvo, ki je bilo odgovorno za zbiranje obremenilnega gradiva in oblikovanje obtožnice, je te procese imenovalo »likvidacija prošlosti«.

Narodna sodišča, ki so začela delovati septembra 1945, niso zadovoljila novih oblastnikov. Nad njihovim delom so se pritoževali tudi tožilci. Sodiščem so najbolj očitali, da so njihove sodbe za gospodarski kriminal premile in da razveljavljajo sodbe vojaških sodišč in Sodišča narodne časti. Konec leta 1945 je oblast okrepila svoj pritisk na sodišča, v naslednjem letu pa izvedla čistko med sodniki. Ker se razmere na sodnem področju niso razvijale po načrtu, je moralo posredovati zvezno partijsko vodstvo. Na zahtevo politbiroja CK KPJ so bila leta 1946 ustanovljena posebna sodišča za ostrejšo obravnavanje primerov špekulacije, kraje in sabotaže. V njihovo delo so se morale vključiti tudi kontrolne komisije republik.

Vodstvo okrajnih in okrožnih narodnih sodišč so januarja 1946 dobila politično »direktivo«, da hitreje in zlasti ostreje obravnavajo »primere« gospodarske sabotaže in kriminala. Svetovano jim je bilo, da proti izbranim primerom izpeljejo javne sodne procese. Politika je te procese uporabljala kot sredstvo za odpravljanje gospodarskih težav, zlasti na področju blagovnega prometa. Poudarjala je, da bodo pripomogli k večji ponudbi blaga in njegovi pravičnejši razdelitvi.

Vloga sodišč pri podržavljenju zasebnega premoženja v gospodarstvu

Leta 1945 se ni spremenil/poslabšal le položaj sodišč v sistemu oblasti. Spremenilo se je tudi vodenja kazenskega postopka. Tega niso več, kot v predaprilski Jugoslaviji, vodila sodišča, ampak posebni, od sodišč ločeni organi, kot so bili: javno tožilstvo, Ozna in oddelki za notranje zadeve pri ljudskih odborih. Sodišča so imela v kazenskem sodstvu samo še naloge izpeljati glavno obravnavo proti obtoženim.

Od aprila do junija 1945 je v zveznem uradnem listu izšla vrsta zakonov, ki so za izvedbo postopka in razglasitev sodbe pooblašala okrajna ali okrožna narodna sodišča. Na tem mestu omenimo Zakon o pobijanju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže iz aprila, Zakon o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti med okupacijo iz maja in Zakon o konfiskaciji imovine iz junija 1945; po slednjem je okrajno narodno sodišče bilo pristojno tudi za zavarovanje zaplenjenega premoženja in za izvedbo postopka prehoda konfisciranega premoženja v državno last. Kljub temu pa so po osvoboditvi narodnim sodiščem izvoljenim na osvobojenem ozemlju skrčili pristojnosti le na najnujnejše nepravdne zadeve. Najpomembnejše naloge je dobilo vojaško sodstvo.

Partizanska vojaška sodišča so izrekla vrsto sodb o zaplembi premoženja že v času okupacije. Sredi leta 1945 je bila vzpostavljena nova organizacija vojaških sodišč. Za sojenje civilnim osebam so bila kot prvostopenjska vojaška sodišča ustanovljena t.i. zaledna vojaška sodišča. Ta sodišča so dobila velika pooblastila. Ena izmed kazni, ki so jo izrekala za kazniva dejanja, je bila tudi zaplemba premoženja. Za našo obravnavo je pomembno, da so vojaška sodišča junija 1945 začela s sodnimi procesi proti osebam, ki so bile obtožene neposrednega sodelovanja z okupatorjem. Med njimi so bili tudi procesi proti »ekonomskim kolaborantom«, ki so predstavljali »prvo večjo in sistematično akcijo za odpravo privatne lastnine in njeno podržavljenje«. Bili so pripravljeni nekoliko drugače od ostalih. Upravitelji ali delegati v posameznih podjetjih so dobili nalogo, da pregledajo poslovanje podjetij pred in med vojno. Podrobna poročila, ki so vsebovala podatke o vedenju vodilnega osebja, proizvodnji, prodaji, dobičku, investicijah, vojni škodi in še o vrsti drugih poslovnih pokazateljev, so poslali Javnemu tožilstvu. Za tožilce je bil glavni vir za pripravo obtožnic proti lastnikom, članom upravnih in nadzornih odborov posameznih ustanov in podjetij. Ta sodišča so bila konec avgusta ukinjena. Od 1. septembra 1945 so vojaška sodišča civilistom sodila le izjemoma.

Število zaplemb, ki so jih izrekla vojaška sodišča na ozemlju federalne Slovenije v obdobju junij – avgust 1945

Sodišče	Število izrečenih zaplemb
Vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja v Ljubljani	258
Vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja, senat v Novem mestu	167
Vojaško sodišče mesta Novo mesto	38
Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja v Mariboru	63
Vojaško sodišče mesta Maribor	65
Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja, senat v Celju	59
Vojaško sodišče mesta Celje	17
Vojaško sodišče IV. Armade v Ljubljani	18
SKUPAJ	685

Kratek čas, to je od junija do avgusta leta 1945, je sodne zaplembe lahko izrekalo tudi Sodišče narodne časti, ki je imelo obliko izrednega sodišča. Posebej za to izdan zakon je predvidel tudi kazen popolne ali delne zaplembe premoženja v korist države za vsa »namerno izvršena dejanja, ki jih sicer ni mogoče označiti za veleizdajo ali pomoč okupatorju pri izvrševanju vojnih zločinov, ki pa so škodovala ali bi utegnila škodovati ugledu in časti slovenskega naroda in njegovi odpornosti«. Slednjo je lahko izreklo le v primeru, če je kaznivo dejanje ocenilo kot zločin. V tem primeru pa je moralo primer odstopiti vojaškemu sodišču. Tako so bili posamezni predvojni podjetniki dvakrat obsojeni. Enkrat pred Sodiščem narodne časti, potem pa še pred vojaškim sodiščem. Sodišče slovenske narodne časti je odigralo vidno vlogo pri podržavljenju zasebnega premoženja. Slovenski politibiro je na začetku avgusta 1945 pisal jugoslovanskemu: »V teku je kampanjsko delo sodišč narodne časti, s pritegovanjem v borbo proti narodnim izdajalcem najširših ljudskih množic. Sodišče bo svoje delo več ali manj v določenem roku zaključilo, industrije bo zaplenjeno in podržavljeno 80 do 90%.«

Sredi septembra 1945 so začela delovati redna okrožna in okrajna civilna sodišča.

Prehod z vojaškega na civilno sodstvo je zahteval novo zakonodajo s področja kazenskega prava. V ta namen je Začasna skupščina DFJ sprejela več zakonov, med njimi

tudi Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo. Slednji, ki je bil sprejet že avgusta 1945, je sojenje kaznivih dejanj na prvi stopnji prenesel na okrožna narodna sodišča. Predpisi o zaplembah premoženja, ki so bili izdani leta 1946 so okrepili pristojnosti sodišč. Po Zakonu o zaplembi premoženja in o izvrševanju zaplembe iz julija 1946 je kazni zaplembe lahko izreko le sodišče, ki je bilo tudi pristojno za njeno izvršitev.

Ker redna civilna sodišča niso dovolj strogo obravnavala primerov špekulacije, črnohorzijanstva in gospodarske sabotaže, je bilo konec leta 1945 ustanovljen še Senat pri Vrhovnem sodišču LR Slovenije. Senat, ki je bil še eden v dolgi vrsti izrednih sodišč, se je osredotočil na sojenje kaznivih dejanj po Zakonu o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže. Izpeljal je vrsto sodnih procesov, ki so okrepili nadzor države nad zasebnim premoženjem.

Sodni in izvensodni postopki

Za precejšen del zasebnega premoženja v gospodarstvu lahko rečemo, da je bilo podržavljeno v sodnem postopku. V drugi polovici leta 1945 so zvezni predpisi in navodila priganjali tožilce in še druge organe, ki so bili pritegnjeni v sodni postopek, da pohitijo z zbiranjem dokaznega gradiva, ki jim bo omogočilo, da bodo v sodnem procesu lahko ugotovili in dokazali, da so bili lastniki podjetij in drugih gospodarskih enot bili nemški državljani, osebe nemške narodnosti, da so še pred začetkom druge svetovne vojne brezobzirno izkoriščali slovenske potrošnike, zapostavljali slovenske strokovnjake in delavce ter podpirali nacistično dejavnost. V času okupacije pa gospodarsko in politično tesno sodelovali z okupatorjem, načrtno podpirali njegovo gospodarsko dejavnost ter si tako pridobili znaten dobiček.

Do septembra je Javni tožilec Slovenije zbral veliko poročil delegatov, ki so v imenu države upravljali s zaplenjenim ali sekvestriranim podjetjem. V mnogih primerih zbrano gradivo ni zadoščalo za dovolj utemeljeno obtožnico. Ne glede na to pa so sodišča » uvedla hiter in sumaričen postopek«. Javni tožilec je v svojem poročilu nadrejeni instanci sicer predpostavil, da so se »zaradi naglice in sumarnosti morda primerile kake pomanjkljivosti s formalno pravne strani procesa,« vendar temu ni posvetil večje pozornosti.

Tožilci so si prizadevali, da bi obtožnica zajela čim daljše časovno obdobje, v katerem je obtoženi storil »proti narodna« in še druga dejanja, ki so bila v nasprotju z revolucionarno zakonodajo. To je pomenilo, da so zajeli čas tako pred kot tudi med drugo svetovno vojno. niso bila sprejemljiva za revolucionarno miselnost. Tipičen primer takšnega pristopa predstavlja obtožnica in zaslišanje družbenikov Mariborske tovarne svile. To so bili Berchtold Marija, Berthold Ernest mlajši, Himmler Harald, Scherbaum Helena in Ussar Maks. Po besedah tožilca je bila družba pred aprilom 1941 leglo »hitlerizma na naših tleh«, stičišče sovražne propagande. Kot Nemci in nemški državljani so bili simpatizerji nacistične ideologije, nekateri pa tudi pripadniki Kulturbunda in NSDAP. Pri zaposlovanju so »favorizirali« sonarodnjake, zlasti še, če so bili člani nemške manjšine in Kulturbunda. Po okupaciji je bilo podjetje vključeno v Nemško vojno gospodarstvo. Vodilni v njem so »sistematično preganjali in terorizirali ter zatirali slovenske delavce in jim grozili z gestapom«. V tovarni se je »zatirala slovenska beseda (...) slovenski delavec je postal dejansko suženj svojih gospodarjev, okupatorjevih preganjačev in pomagačev«. Sodišče ugovora Marije Berchtold, deležnice podjetja, ni sprejelo. Menilo je, da sicer res ni imela vpliva na poslovanje podjetja med vojno. Toda priče so jo prikazale kot »znano mariborsko hitlerjanko, ki je sodelovala pri raznih okupatorskih prireditvah in institucijah.« Po njihovih besedah, je bila Hitlerjeva knjiga »Moj boj njena biblija že pred nemškim vdorom v Jugoslavijo.«

Vrsta podjetnikov, kot na primer Frančiška Fushs, lastnice prve jugoslovanske kovinske industrije d.z o.z., Celje, so bili obsojeni na zaplembo premoženja samo zato, ker je njihovo podjetje v času okupacije delalo za potrebe nemške oboroževalne industrije. Številnim predvojnimi podjetnikom, ki jim je okupacijska oblast premoženje zaplenila, njih pa izgnala, se ni godilo nič bolje. Ko so se po koncu vojne vrnili jim premoženje ni bilo vrnjeno, temveč ponovno zaplenjeno in odvzeto z agrarno reformo. Pri tem je zelo malo pomenilo, da so bili industrialci, kot je bil na primer Milko Bremec, lastnik železarne na Muti, ki je pred vojno veljal za zavednega Slovenca in ga je okupator izgnal, njegov sin pa je bil v partizanih. Sodišča so izrekala zaplembo premoženja tudi v primerih, ko ni bilo mogoče govoriti o osebni krivdi in torej ni bila izrečena kot kazenski ukrep za določeno storjeno kaznivo dejanje. Izrek je bil mogoč že zaradi same pripadnosti določeni državi ali narodnosti.

Nekje vmes med sodnimi in izvensodnimi postopki lahko postavimo zaplembe premoženja oseb, ki jih je narodnoosvobodilno gibanje med vojno sodno ali izvensodno usmrtilo, ali so ob koncu vojne zbežale v tujino. 28. člen Zakona o zaplembi imovine je namreč od okrajnih NOO zahteval, da v roku 90 dni izročijo narodnemu sodišču popis premoženja takih oseb. Narodno sodišče je na podlagi takšnih priglasitev samo še izdalo odločbo, s katero je bilo to premoženje tudi formalno pravno zaplenjeno. Sodišče pri tem »sploh ni ugotavljalo ali so bili dani pogoji za zaplembo«, temveč se je le »omejilo samo ugotovitev, da priglasitev ustreza zakonitim predpisom«.

Precej zasebnega premoženja je bilo zaplenjenega v izvensodnem postopku. Leta 1945 so ta postopek imenovali upravna zaplemba. To obliko so uporabili za zaplembo »nemškega premoženja.« Ker je bila razlog za zaplembo narodnost in državljanstvo predhodno niso ugotavljali posamične krivde. Pravno podlago za upravne zaplembe je dal

Zakonom o zaplembi imovine in o opravljanju zaplembe iz junija 1945. Na podlagi tega zakona so zaplembeni postopek izpeljale okrajne ali mestne zaplembene komisije, ki jih je imenovala lokalna oblast. Zaplembene komisije so izdale zaplembeno odločbo, s katero so ugotovile, da je določeno imetje last nemškega rajha oziroma, da je zaplenjenec nemški državljan ali oseba nemške narodnosti. Odločbe pristojne zaplembene komisije so imenovali ugotovitve, saj so vsebovale podatke, na podlagi katerih se je ugotovilo, da določeno premoženje spada pod odlok predsedstva AvnoJ. Te odločbe so zelo skrajšale zaplembeni postopek, saj zaplenjencem niso priznavale pravice do ohišnice ter izločitvenih zahtevkov in terjatev. Komisije so morale premoženje tudi popisati, oceniti in izdati sklep o njegovem prenosu v državno last. Zoper njihovo odločbo je imela nezadovoljna stranka pavico pritožbe na okrožno oziroma federalno zaplembeno komisijo. Ko je ta odločba postala pravnomočna, je moralo sodiščen opraviti zemljiškoknjižni prenos zaplenjenega premoženja na državo. Zakon je komisije zadolžil, da končajo delo do 15. septembra 1945. To pa se ni zgodilo, temveč je bil zaplembeni postopek podaljšan do 15. novembra, nato pa do konca leta 1945. Zaplembene komisije svojega dela niso končale tudi do tega skrajnega datuma. Glavni razlog, da se je zaplembeni postopek tako zavlekel so bile težave pri reševanju pritožb. Za to pa niso bile krive same, temveč počasnot s katero so zlasti odbori OF in organi Ozne zbirali politične karakteristike in še druge podatke. Nov zakon o zaplembi iz julija 1946 je zaplembenim komisijam odvzel njihovo funkcijo in pristojnost za izrekanje zaplembenih odločb prenesel na pristojna okrajna sodišča. Razlog, da so pri zaplembah »nemškega premoženja« leta 1946 prednost dobile sodne zaplembe ni ležal le v neučinkovitosti zaplembenih komisij. Takrat se je tudi pokazalo, da »mednarodni forumi« odločb zaplembenih komisij ne bodo priznali ker niso temeljili na kazenskem postopku. Poleg okrajnih sodišč so postopek zaplembe »nemškega premoženja« nekaj časa vodili tudi delegati pravosodnega ministrstva. Sodišče je

zaplembeno odločbo izdalo na podlagi sodbe vojaškega sodišča ali sodišča narodne časti.

V kategorijo izven sodnega postopanja sodi tudi zasebno premoženje, ki so ga zaplenili organi Ozne in vojaških enot. Oboji so postopali samovoljno in se niso menili niti za veljavne predpise niti se niso menili za pritožbe civilnih oblasti. Pri tem je izstopala Ozna. Lastila si je pravico, da opravi zaplembo takrat, ko je bilo treba proti političnim nasprotnikom hitro ukrepati. O zaplembah ni nikogar obveščala, niti premoženja ni prepustila pristojnim upravam narodne imovine, temveč si ga je prilastila in zadržala za svoje potrebe. Na večkratna opozorila leta 1945 ni odgovarjala. Na konferenci predstavnikov ministrstev republiške vlade oktobra 1945 je predstavnik slovenske Ozne povedal, da bo Ozna vsa vprašanja glede Nemcev in njihovega premoženja reševala »izključno sama in po svojih vidikih in po nalogah, ki jih bo dobila z nadrejenega mesta«. Za ta del »nemškega« premoženja, ki ga je zaplenila Ozna niso bile izdane za plembene odločbe, niti premoženje ni bilo nikoli popisano in ocenjeno. Podobno kot Ozna so si leta 1945 tudi enote Jugoslovanske armade samovoljno prisvajale »nemško premoženje«. Za ugovore in pritožbe se niso menile.

Razmerje med posameznimi oblikami kaznovanja

Posebna značilnost procesa podržavljenja je bila, da so bila podjetja in drugi gospodarski subjekti le redko podržavljena z enim, temveč z več represivnimi ukrepi. Ponavadi so bila najprej zaplenjena ali so prišla pod sekvester, na koncu pa so bila nacionalizirana. Raziskava o podržavljenju judovskega premoženja v industriji je pokazala, da sta bili podržavljeni na podlagi enega ukrepa (v tem primeru zaplembe) samo dve od več kot štirideset podjetij. Večina podjetij je bilo najprej v celoti ali v posameznih delih zaplenjenih, potem so prišla pod sekvester, na koncu pa so bila nacionalizirana. Če si vzamemo kot primer Mariborsko tekstilno tvornico, katere družabniki in poslovodje so bili Franc Mautner, Deutsch Friderik, Pavel in Ernest. Delež Franca Mautnerja je bil zaplenjen z sodbo vojaškega sodišča v Mariboru 18. avgusta in z odločbama mestne zaplembene komisije 25. oktobra 1945 in 15. januarja 1946. Delež Deutsch Frideriha, ki ga je leta 1940 prodal švicarski družbi A.G. für Handel mit Rohprodukten iz Arlesheima, je z odlokom ministrstva za industrijo in rudarstvo 20. julija 1945 prešel v začasno državno upravo. Preostalo premoženje Frideriha, Pavla in Ernesta Deutscha pa je prešlo v državno last z odločbo mestne zaplembene komisije 5. marca 1946. Družba je bila konec leta 1946 nacionalizirana.

Prevladovala so zaplembe ker so bile za oblast najboljša rešitev, tako s gospodarskega kot političnega vidika. Oblast je prišla do premoženja brez odškodnine, odstranila je politične nasprotnike ter preložila nacionalizacijo na kasnejši čas. Velika večina zaplemb je bilo izrečenih v letih 1945-1946. Do sredine leta 1946 je bilo v Sloveniji izvedenih 24.129 zaplemb t.i. sovražnega premoženja. Od tega 18.946 t.i. »nemškega premoženja« oziroma zaplembe na podlagi 30. člena Zakona o zaplembi imovine. Na osnovi 28. člena tega zakona je bilo izvedenih 3600 zaplemb. S sodbami vojaških sodišč in Sodišča narodne časti pa je bilo 1583 sodb; od tega jih je slednje izreklo okoli 400. Oblast s tem številom ni bila zadovoljna, saj je načrtovala skupno število okoli 36.000 izrečenih zaplemb.

Največji obseg je konfiskacija dosegla v industriji in bančništvu. Od 57 večjih industrijskih podjetij je bilo do decembra 1946, 47 v celoti, 8 pa delno zaplenjenih. Od 168 podjetij, ki so bila proglašena za podjetja republiškega pomena, je bilo do tega časa v celoti zaplenjenih 108, delno pa 12 podjetij.

Podržavljenje industrijskih podjetij republiškega pomena

Vseh podjetij republiškega pomena	Popolnoma zaplenjenih (oklepaj:podjetja z nemškim kapitalom)	Delno zap.	Nezaplenjena
17	Rudarstvo 11 (3)	-	6
30	Kovinska industrija 20 (11)	1	9
16	Gradbena industrija 7 (5)	2	7
20	Kemična industrija 16 (10)	2	2
65	Tekstilna industrija 44 (20)	5	16
20	Usnjarska,čevljarska ind. 10 (7)	2	8

Do konca leta 1946 so z zaplembami prišli v državno last vsi največji in najpomembnejši denarni zavodi. Takoj po osvoboditvi so bile po odloku predsedstva Avnoj z dne 21. decembra 1944 zaplenjene nemške kreditne zadrage (Raiffeisenkasse). Sledila je zaplemba največjih domačih bank. Zaplemba Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo d.d. Ljubljana ter Ljubljanske kreditne banke d.d je bil osrednji dogodek in v takratnih javnih glasilih predstavljena kot »obračun z domačimi bankirji«. Vodstvi obeh denarnih zavodov sta bili na procesu pred Višjim vojaškim sodiščem v Ljubljani obtoženi prostovoljnega gospodarskega sodelovanja z okupatorjem in še drugih protirevolucionarnih in protinarodnih dejanj ter obsojeni na zaplembo premoženja. Decembra 1945 se je začel postopek za likvidacijo dela nemških denarnih ustanov, ki je v naslednjem mesecu zajel tudi nekaj domačih bank. Marca 1946 so prišle na vrsto regulativne hranilnice ter bivše nemške kreditne zadrage. Sredi leta se je začela uradna likvidacija zasebnega združništva.

Konfiskacija trgovine, preskrbe in gostinstva je bila v obravnavanem obdobju iz političnih razlogov omejenega obsega. Do sredine decembra je bilo zaplenjeno 682 trgovin. Delež zaplemb pri razlaščenju zemljiških posestev je bil majhen. Razlaščena zemlja je največkrat le zamenjala zasebnega lastnika. Izjema so bila samo razlaščena in zaplenjena gozdna posestva, ki so po določilih Splošnega zakona o ravnanju z razlaščenimi in zaplenjenimi gozdnimi posestvi iz julija 1946 postala splošno ljudsko premoženje.

Ugovori in pritožbe

Sodni procesi, ki so potekali pred vojaškimi sodišči in Sodiščem slovenske narodne časti so bili pripravljeni v naglici, poročila ministrstev so bila večkrat pomanjkljiva in zato v njih ni bilo prave podlage za postopek, zato so se v naglici zgodile tudi pomanjkljivosti s formalno pravne strani procesa.

Na odločbo zaplembene komisije je imela oškodovana stranka pravico pritožbe na okrožno oziroma federalno zaplembeno komisijo. Ker so zaplembene komisije dobile navodilo, da zajamejo čim več »nemškega« premoženja, ne oziraje se na sporne primere, je bilo pritožb veliko. Do začetka februarja 1946 sta jih največ prejeli mariborska (2681) in celjska okrožna komisija (810). Javno tožilstvo je zaplemenim komisijah ukazalo, da še enkrat proučijo primere. Od skupnega števila 12.287 zaplemenih odločb, kolikor jih je v fondu Komisije za upravo narodne imovine, je bilo razveljavljeno 853.

Del obtoženih in razlaščenih lastnikov obravnavanih podjetij je v svojih izjavah v sodnem procesu in v kasnejših pritožbah na izrečeno kazen zanikal obtožbe. Posamezniki so pridobili izjave prič in potrdila političnih teles, da med okupacijo niso in tudi niso mogli sodelovati z okupatorjem ter da so delovali v protifašističnem duhu. Kljub temu pa sodišča in zaplembene komisije izdanih odločb o zaplembi premoženja največkrat niso hotele razveljaviti. Nekateri razlaščenci so kot razlog za izvzem iz zaplemb in iz drugih revolucionarnih ukrepov navajali judovsko poreklo. Tudi to največkrat ni pomagalo. Pregled posameznih dokumentov pokaže, da so bila sodišča pogostokrat pristranska in da se niso dovolj potrudila, da bi si pridobila trdnjše in argumentirane dokaze.

Tako je Marko Rosner v pismu vojaškemu tožilcu poudaril, da so obtožbe proti njemu »nelogične«. Potrdil je, da je bil državljani Avstroogrske in da je bil njegov pogovorni jezik Nemški. Slovensko je sicer znal, vendar pa ne dovolj, da bi ta jezik mogel uporabljati pri poslovanju. Ob tem pa je opozoril, da si je pridobil jugoslovansko državljanstvo in da je 27. marca 1941 zapustil Maribor in tudi Slovenijo, kamor se potem ni več vrnil. Najprej je odšel v Beograd, nato v Madžarsko, potem pa v Izrael. Trditev, da je kot Jud pred vojno podpiral nacistično propagando je označil kot »absurdno«. Kot nepravilen je zavrnil izračun dobička, ki naj bi ga po navedbah prič dosegel v predvojnem poslovanju, saj ta na podlagi obstoječe finančne dokumentacije tudi pri luksuznih izdelkih ni presegel stopnje 20 %. Po njegovem so bile izjave prič neverodostojne, saj so govorile o zadevah, ki jih niso poznale ter svojih obtožb niso utemeljile z dokumenti.

Lastnik tekstilnega podjetja Metka iz Celja Henrik Weinberger je s svojo pritožbo uspel. Federalna zaplembeno komisija v Ljubljani je zaplembeno odločbo razveljavila. V oprostilni akt je zapisala, da lastnik celjskega podjetja ni nemške temveč »židovske« narodnosti, da se je sam »priučil« slovenskemu jeziku, zato sta bila v obratih podjetja občevalni jezik slovenski in hrvaški. Pridobil si je jugoslovansko državljanstvo in bil protinemško usmerjen. To sta dokazovali potrdili Krajevnega NOO v III. četrti Celje in Mestnega NOO Sarajevo. Slednji je zapisal, da je bil »pošten človek, ki je užival ugled«. Kot »Žid« in simpatizer NOB je bil preganjan in interniran na Rab. V Sarajevu je »obilno pomagal pri vseh akcijah zbiranja pomoči«.

3. Izkoriščanje dobljenih rezultatov:

3.1. Kakšen je potencialni pomen² rezultatov vašega raziskovalnega projekta za:

- ☒ a) odkritje novih znanstvenih spoznanj;
- ☐ b) izpopolnitev oziroma razširitev metodološkega instrumentarija;
- ☒ c) razvoj svojega temeljnega raziskovanja;
- ☐ d) razvoj drugih temeljnih znanosti;
- ☐ e) razvoj novih tehnologij in drugih razvojnih raziskav.

3.2. Označite s katerimi družbeno-ekonomskimi cilji (po metodologiji OECD-ja) sovpadajo rezultati vašega raziskovalnega projekta:

- ☐ a) razvoj kmetijstva, gozdarstva in ribolova - Vključuje RR, ki je v osnovi namenjen razvoju in podpori teh dejavnosti;
- ☐ b) pospeševanje industrijskega razvoja - vključuje RR, ki v osnovi podpira razvoj industrije, vključno s proizvodnjo, gradbeništvom, prodajo na debelo in drobno, restavracijami in hoteli, bančništvom, zavarovalnicami in drugimi gospodarskimi dejavnostmi;
- ☐ c) proizvodnja in racionalna izraba energije - vključuje RR-dejavnosti, ki so v funkciji dobave, proizvodnje, hranjenja in distribucije vseh oblik energije. V to skupino je treba vključiti tudi RR vodnih virov in nuklearne energije;
- ☐ d) razvoj infrastrukture - Ta skupina vključuje dve podskupini:
 - transport in telekomunikacije - Vključen je RR, ki je usmerjen v izboljšavo in povečanje varnosti prometnih sistemov, vključno z varnostjo v prometu;
 - prostorsko planiranje mest in podeželja - Vključen je RR, ki se nanaša na skupno načrtovanje mest in podeželja, boljše pogoje bivanja in izboljšave v okolju;
- ☐ e) nadzor in skrb za okolje - Vključuje RR, ki je usmerjen v ohranjanje fizičnega okolja. Zajema onesnaževanje zraka, voda, zemlje in spodnjih slojev, onesnaženje zaradi hrupa, odlaganja trdnih odpadkov in sevanja. Razdeljen je v dve skupini:
- ☐ f) zdravstveno varstvo (z izjemo onesnaževanja) - Vključuje RR - programe, ki so usmerjeni v varstvo in izboljšanje človekovega zdravja;
- ☒ g) družbeni razvoj in storitve - Vključuje RR, ki se nanaša na družbene in kulturne probleme;
- ☒ h) splošni napredek znanja - Ta skupina zajema RR, ki prispeva k splošnemu napredku znanja in ga ne moremo pripisati določenim ciljem;
- ☐ i) obramba - Vključuje RR, ki se v osnovi izvaja v vojaške namene, ne glede na njegovo vsebino, ali na možnost posredne civilne uporabe. Vključuje tudi varstvo (obrambo) pred naravnimi nesrečami.

² Označite lahko več odgovorov.

3.3. Kateri so **neposredni rezultati** vašega raziskovalnega projekta glede na zgoraj označen potencialni pomen in razvojne cilje?

S popisom žrtev druge svetovne vojne in poveljnega nasilja smo v zadnjih letih ovrgli domneve slovenskega zgodovinarstva, da je Slovenija med letoma 1941 in 1946 utrpela okrog 65.000 smrtnih žrtev. Z ugotavljanjem identitete in usode žrtev smo prišli do spoznanja, da je zaradi vojnega nasilja izgubilo življenje nekaj več kot 80.000 oseb, zaradi poveljnega nasilja komunističnih oblasti (do februarja 1946) pa okoli 14.000 oseb, s čimer smo nakazali tudi obseg kršenja človekovih pravic v prvem poveljnem obdobju.

Tudi država sama je v času raziskave že uporabljala zbrane podatke za potrebe raznih upravnih postopkov, denimo zakona o popravni krivic, kakor uporablja država te podatke v postopkih razglasitev za mrtve po 19. členu zakona o matičnih knjigah. Prav tako sta se teh podatkov poslužila raziskovalni center Državnega sveta in kabinet predsednika Republike Slovenije, kakor so jih uporabili tudi že nekateri raziskovalci omenjene problematike. Naj na tem mestu omenimo dr. Mitjo Ferenca s Filozofske fakultete v Ljubljani, nato direktorja Muzeja novejšje zgodovine Slovenije Jožeta Dežmana, dr. Marjana Žnidariča iz Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru in dr. Milka Mikola s Študijskega centra za narodno spravo idr.. S posredovanjem podatkov omenjenim raziskovalcem je projekt poleg nacionalnega vpet tudi širši evropski interes za obravnavanje te tematike, saj ti uporabljajo inštitutske podatke na mednarodnih simpozijih. Milko Mikola bo denimo podatke uporabil za prispevek v evropskem zborniku o nasilju komunističnega totalitarizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Parlament Evropske unije je svoje članice namreč pozval, naj skušajo opredeliti naravo posameznih komunističnih sistemov in njihovega nasilja (Resolucija 1481), ki je imelo za posledico tudi smrtne žrtve. Naše tekste pa že uporabljajo tudi tuji raziskovalci ob pripravljanju svojih monografij (Milena Mulders, International Institute of Social History, Cruquiusweg 31, 1019 Amsterdam, Nizozemska).

3.4. Kakšni so lahko **dolgoročni rezultati** vašega raziskovalnega projekta glede na zgoraj označen potencialni pomen in razvojne cilje?

Opravljeni projekt ima interes tako po razširitvi vedenja o obravnavani problematiki, ki doslej ni bila sistematično obdelana. Temo želi predstaviti tako strokovni kot širši javnosti in doseči njeno umestitev v šolske učbenike. S tem bi vzpodbudili strokovno in drugo obravnavo te tematike, posledično pa v družbi utrdili zavest o tem segmentu slovenske novejšje zgodovine.

3.5. Kje obstaja verjetnost, da bodo vaša znanstvena spoznanja deležna zaznavnega odziva?

- ☒ a) v domačih znanstvenih krogih;
- ☒ b) v mednarodnih znanstvenih krogih;
- ☒ c) pri domačih uporabnikih;
- ☒ d) pri mednarodnih uporabnikih.

3.6. Kdo (poleg sofinancerjev) že izraža interes po vaših spoznanjih oziroma rezultatih?

Država sama je v času raziskave že uporabljala zbrane podatke za potrebe raznih upravnih postopkov, denimo zakona o popravni krivic, kakor uporablja država te podatke v postopkih razglasitev za mrtve po 19. členu zakona o matičnih knjigah. Prav tako sta se

teh podatkov poslužila raziskovalni center Državnega sveta in kabinet predsednika Republike Slovenije, kakor so jih uporabili tudi že nekateri raziskovalci omenjene problematike. Naj na tem mestu omenimo dr. Mitjo Ferenca s Filozofske fakultete v Ljubljani, nato direktorja Muzeja novejšje zgodovine Slovenije Jožeta Dežmana, dr. Marjana Žnidariča iz Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru in dr. Milka Mikola s Študijskega centra za narodno spravo idr.. S posredovanjem podatkov omenjenim raziskovalcem je projekt poleg nacionalnega vpet tudi širši evropski interes za obravnavanje te tematike, saj ti uporabljajo inštitutske podatke na mednarodnih simpozijih. Milko Mikola bo denimo podatke uporabil za prispevek v evropskem zborniku o nasilju komunističnega totalitarizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Parlament Evropske unije je svoje članice namreč pozval, naj skušajo opredeliti naravo posameznih komunističnih sistemov in njihovega nasilja (Resolucija 1481), ki je imelo za posledico tudi smrtne žrtve. Naše tekste pa že uporabljajo tudi tuji raziskovalci ob pripravljanju svojih monografij (Milena Mulders, International Institute of Social History, Cruquiusweg 31, 1019 Amsterdam, Nizozemska).

3.7. Število diplomantov, magistrov in doktorjev, ki so zaključili študij z vključenostjo v raziskovalni projekt?

4. Sodelovanje z tujimi partnerji:

4.1. Navedite število in obliko formalnega raziskovalnega sodelovanja s tujimi raziskovalnimi inštitucijami.

4.2. Kakšni so rezultati tovrstnega sodelovanja?

5. Bibliografski rezultati³ :

Za vodjo projekta in ostale raziskovalce v projektni skupini priložite bibliografske izpise za obdobje zadnjih treh let iz COBISS-a) oz. za medicinske vede iz Inštituta za biomedicinsko informatiko. Na bibliografskih izpisih označite tista dela, ki so nastala v okviru pričujočega projekta.

6. Druge reference⁴ vodje projekta in ostalih raziskovalcev, ki izhajajo iz raziskovalnega projekta:

³ Bibliografijo raziskovalcev si lahko natisnete sami iz spletne strani:<http://www.izum.si/>

⁴ Navedite tudi druge raziskovalne rezultate iz obdobja financiranja vašega projekta, ki niso zajeti v bibliografske izpise, zlasti pa tiste, ki se nanašajo na prenos znanja in tehnologije.

Navedite tudi podatke o vseh javnih in drugih predstavitev projekta in njegovih rezultatov vključno s predstavitvami, ki so bile organizirane izključno za naročnika/naročnike projekta.